

บทที่ 3 การทำนา

อาชีพหลักและเป็นอาชีพเบื้องต้นของราษฎรชาวไทย ก็เป็นไปทำนองเดียวกับชาวไทย ในยุคก่อน นั่นก็คือ การทำนา ทำสวน ทำไร่ สำหรับในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ อาณาเขตของ อาณาจักรก็ไม่ได้มีการเปลี่ยนแปลงมากมายนักไปจากสมัยอาณาจักรอยุธยา เพียงแต่เปลี่ยน ราชธานีจากอยุธยามาเป็นกรุงเทพฯ แต่ถึงกระนั้นก็ตามก็ควรพิจารณาสภาพพื้นดิน และ ความอุดมสมบูรณ์ของอาณาจักรใหม่แห่งนี้

3.1 สภาพภูมิประเทศ: พื้นดิน และแม่น้ำ

อาจกล่าวได้ว่า อาณาจักรอันกว้างใหญ่ของกรุงรัตนโกสินทร์มีความอุดมสมบูรณ์มาก ไม่ว่าจะเป็นสภาพพื้นดิน แม่น้ำหรือท่าเรือต่างก็มีสภาพอันธรรมชาติที่เอื้ออำนวยต่อความ มั่งคั่งทางเศรษฐกิจ หลักฐานที่เป็นเครื่องยืนยันข้ออ้างดังกล่าว ได้กล่าวพ้องต้องกัน คือ หลักฐานของ ครอว์เฟิร์ด กล่าวว่

อาณาจักรสยาม...มีดินและการเพาะปลูกนานาชนิด ข้าพเจ้าเชื่อว่าคงจะไม่ผิด ที่กล่าวว่าไม่มีประเทศใดในโลกที่อุดมสมบูรณ์เช่นนี้ เพราะไม่แต่จะอุดมไปด้วย แร่ธาตุ พืชพันธุ์ธัญญาหาร และปศุสัตว์นานาชนิด แต่ยังอุดมไปด้วยผลิตภัณฑ์ที่จะ ช่วยกระตุ้นให้มีการค้าพาณิชย์เกิดขึ้น และเป็นที่สนใจของชาวต่างประเทศที่จะ เข้าไปทำนักอาศัย¹

ส่วนหลักฐานของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ ยังมีน้ำหนักในการยืนยันความอุดมสมบูรณ์ ของกรุงสยามในสมัยนั้นได้ดี เพราะบาทหลวงผู้นี้ได้พำนักอยู่ในกรุงสยามเป็นเวลานานถึง 20 ปีเศษ ด้วยความเป็นคนช่างสังเกต ท่านได้ศึกษาสภาพพื้นดิน น้ำท่วม ลมฟ้าอากาศของ เมืองไทยในสมัยนั้นอย่างละเอียด และยังได้มีโอกาสเดินทางไปตามหัวเมืองต่าง ๆ ของเมืองไทย ในขณะนั้นอีกด้วย ด้วยเหตุนี้เองผู้เขียนจึงเชื่อมั่นว่า สภาพภูมิประเทศตามข้อบันทึกของบาทหลวง

HI 322

315

HI 322

315

ภาพสังฆราชปาลเลกัวซ์ประมุขแห่งมิสซังในเมืองไทยเมื่อ พ.ศ. 2381
จาก ที่ระลึกภาพประวัติศาสตร์แห่งราชวงศ์จักรีกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี (พระนคร : กิตติ-
การพิมพ์, 2526), หน้า 710.

पालเลกัวซ์ คงไม่ห่างไกลไปจากความจริงที่เกิดขึ้นในขณะนั้น ตามหลักฐานของท่านบาทหลวง
ได้กล่าวไว้ว่า

...ในโลกนี้ยังมีประเทศใดบ้างที่มีความอุดมสมบูรณ์ยิ่งไปกว่าประเทศสยาม
หรือหาไม่ โคลนตมของแม่น้ำ(เจ้าพระยา)ได้ทำให้พื้นแผ่นดินอุดมไปด้วยปุ๋ยอยู่
ทุกปี โดยแทบจะไม่ต้องบำรุงผืนดินเลย ก็ได้ต้นข้าวกอใหญ่อันมีรสดีพิเศษ ซึ่ง
ไม่เพียงแต่พอเลี้ยงประชาชนพลเมืองเท่านั้น ยังส่งออกขายยังเมืองจีนและที่อื่น ๆ
ได้อีกปีละไม่น้อยกว่า 15,000 แก่งโต้ง...²

(1 แก่งโต้ง = 100 กิโลกรัม)

ส่วนในเรื่องที่เกี่ยวกับแม่น้ำ เมืองไทยในสมัยนั้นก็ยังมีแม่น้ำสำคัญ ๆ หลายสายที่สำคัญ
ที่สุดก็คือ แม่น้ำเจ้าพระยา ซึ่งบาทหลวงपालเลกัวซ์ได้สังเกตปรากฏการณ์ของแม่น้ำสายนี้
ไว้ว่า

...ท่วมที่ราบใหญ่ทุกปี ตั้งแต่เดือนมิถุนายนเป็นต้นไป น้ำจะเริ่มขุ่นเป็นสีแดง
ด้วยโคลนตมที่พัดมาจากทางเหนือ กระแสน้ำไหลเชี่ยวขึ้น ระดับน้ำสูงขึ้น...พอลง
เดือนสิงหาคมก็จะสันยั้ง ท่วมเข้าไปในท้องทุ่งและมีระดับสูงจากตลิ่งถึง 1 เมตร
บางที่ถึง 2 เมตรก็มี ต้นข้าวเติบโตขึ้นในระยะน้ำท่วมอยู่นี้ แทนที่น้ำท่วมมาจะ
เป็นอุทกภัยกลับมีคุณประโยชน์ ทำให้ต้นข้าวในนาเจริญขึ้นเสียอีก น้ำจะท่วมทุ่ง
อยู่จนถึงเดือนพฤศจิกายน...³

นอกจากนี้ก็ยังแม่น้ำที่อำนวยประโยชน์อีกมากในสมัยนั้น ซึ่งได้แก่ แม่น้ำที่ไหลผ่าน
จันทบุรี ในฤดูฝนน้ำจะล้นฝั่งและท่วมเข้าไปในที่ราบลุ่มถึง 12 ลี้ ทำให้ได้ประโยชน์แก่การ
ทำไร่นา ส่วนแม่น้ำแปดริ้ว แม่น้ำท่าจีน และแม่น้ำแม่กลอง ซึ่งมีปากน้ำอันกว้างใหญ่ได้หล่อ
ได้หล่อเลี้ยงที่ราบลุ่มส่วนใหญ่ของเมืองไทย มีน้ำท่วมทุกปี เพราะได้สมทบกับแม่น้ำเจ้าพระยา⁴

อึ่งในขณะที่น่าท่วมนั้น ก็ไซ้จะก่อความเสียหายให้แก่บ้านเมืองไม่ ทั้งนี้เพราะในยาม
น้ำท่วมกลับเอื้ออำนวยแก่ต้นข้าว และยังทำให้ “จำนวนปลาได้เพิ่มพูนอย่างนับไม่ถ้วนในท้องทุ่ง
ตามกอกกและแพผัก”⁵ ครั้นน้ำลดลง “ฝูงปลาก็จะเคลื่อนย้ายไหลตามน้ำไปลงแม่น้ำลำคลอง
ด้วยมากมายกายกองราวกับฝูงมด...ปลาบางส่วนตกคล้อยอยู่ในท้องทุ่ง ในบ่อ หนอง และบึง
ธรรมชาติ”⁶

จะเห็นได้ว่า เมืองไทยอุดมสมบูรณ์มาก ไม่เฉพาะในท้องทุ่งเท่านั้นที่ที่ดินอุดมดี “ยิ่ง
เรียกสวน ดินเขาและบางที่บนภูเขาเองก็ยังมีผู้คนไปปลูก ไปทำไร่ให้เขียวชอุ่มพุ่มไสว และ
ได้ผลิตผลมากมายไปทั้งนั้น”⁷

3.2 การทำนาของชาวนาสมัยรัตนโกสินทร์ (ตอนต้น)

การทำนาของชาวนาสมัยนี้คงมีวิธีการปฏิบัติทำนองเดียวกับชาวนาในสมัยอยุธยา
นั่นเอง แต่อาจมีการเปลี่ยนแปลงเทคนิควิธีขึ้นบ้าง เมื่อประเทศได้ปรับตัวเข้ากับความสำเร็จ
แบบตะวันตก ดังจะได้ศึกษาในประเด็นต่าง ๆ ต่อไปนี้

3.2.1 การจับจองที่ดินทำนา และการรังวัดนา

ลักษณะการเข้าไปมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในการทำนาหรือการจับจองที่ดินทำนา เคยปฏิบัติ
มาครั้งกรุงศรีอยุธยา แต่จะมีการเปลี่ยนแปลงในรายละเอียดบ้างเล็กน้อยก็ในสมัยรัชกาลที่ 2
กล่าวคือ เดิมในสมัยอยุธยา ตามกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ กล่าวไว้ว่า ราษฎรที่ถางป่าทำนา
ขึ้นใหม่ก็ดี หรือเข้าทำในนาเก่า ซึ่งถูกทอดทิ้งก็ดี ไปแจ้งความแก่เสนา นายระวาง นายอากร
เพื่อนำเจ้าพนักงานเหล่านี้ไปดูที่ และออกโฉนดที่ดินให้แก่ตน ดังมีข้อความว่า

ถ้าผู้ใดลักลอบ ก่นสร้าง เลิกร้างทำตามอำเภอใจ
เอง มิได้บอกเสนา นายระวาง นายอากรจับได้
ก็ตีมีผู้ร้องฟ้องพิจารณาเป็นสัจไซร์ ให้ลงโทษ
หนักฐานฯ⁸

แต่ปรากฏในท้องตราเรื่องข้าหลวงรังวัดนา ในสมัยรัชกาลที่ 2 กล่าวว่า

...ราษฎรจะเลิกร้างทำขึ้นใหม่นอกตราแดง
ถ้าหัวเมืองให้ราษฎรบอกแก่ยกกระบัตรแดนเสนา
แล้วให้ไปบอกกรมนาเอาตราจอง ถ้ากรุงเทพฯ
ให้มาบอกกรมนาปิดตราจอง จะได้เอาบัญชีนา
ไว้ ราษฎรจึงไม่วิวาทกัน⁹

แสดงว่าระเบียบการออกหนังสือสำคัญ แสดงการครอบครองที่ดินในรัชกาลที่ 2 ได้เปลี่ยนแปลง
ไปจากระเบียบการที่บัญญัติไว้ในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จมาก คือ ผู้ทำนาใหม่ได้แต่หนังสือ
สำคัญแสดงการจอง ที่เรียกว่า “ตราจอง” ไม่ได้โฉนดอันเป็นหนังสือสำคัญแสดงการครอบ-
ครองทันที เหมือนอย่างแต่ก่อน การออกโฉนดก็เข้มงวดกวาดขึ้นยิ่งกว่าแต่ก่อน เสนา นายระวาง

นายอากร ออกโฉนดไม่ได้ กรมนาท้ออกโฉนดไม่ได้ ออกได้แต่ตราจอง ผู้มีอำนาจออกโฉนดคือ คณะข้าหลวงซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง การที่ต้องเปลี่ยนระเบียบการออกหนังสือสำคัญไปจากวิธีการเดิม สันนิษฐานว่าคงเกิดจากการที่ผู้ได้โฉนดไปแล้ว มากรายด้วยกันทอดทิ้งที่นาไปหาที่ใหม่ทำต่อไป และเมื่อได้โฉนดอีกฉบับหนึ่ง ทำอยู่ไม่กี่ปีก็ทอดทิ้งอีก เรียกว่าทำนาอย่างทิ้ง ๆ ขว้าง ๆ รัฐบาลเห็นว่า การทำเช่นนี้เป็นการใช้ที่ดินเปลืองอย่างไม่สมควร และทำให้ราษฎรซึ่งยังไม่มีที่ดินทำมาหากินหาที่ดินได้ยาก จึงดำเนินการแก้ไขระเบียบการออกหนังสือสำคัญเสียใหม่คือ ให้ตราจองแก่คนที่ทำนา ทำไร่ใหม่ ๆ ต่อเมื่อเห็นว่าเป็นผู้ทำนายังยืนไม่ทิ้ง ๆ ขว้าง ๆ จึงจะให้โฉนดตราแดงยึดถือ¹⁰

ถ้าเราพิจารณาท้องตราที่เสนาบดีสั่งการไปยังกรมการเมืองต่าง ๆ ในรัชกาลที่ 2 เปรียบเทียบกับกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ ก็เห็นว่าหลักการสำคัญเกี่ยวกับที่ดิน ซึ่งบัญญัติไว้ในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ ยังไม่มีการเปลี่ยนแปลงแต่อย่างใด หลักการสำคัญมี 3 ข้อ ดังนี้คือ¹¹

1. ที่ดินที่พระราชอาณาจักรเป็นของพระมหากษัตริย์ ต่อพระราชทานให้แก่วัดใดหรือบุคคลใด วัดนั้นหรือบุคคลนั้นจึงจะได้กรรมสิทธิ์และกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลนี้ถือเป็นมรดกตกทอดไปยังทายาทได้

2. ราษฎรและข้าราชการทั่วไปได้แต่สิทธิครอบครองที่ดินเท่านั้น เพราะฉะนั้นจึงซื้อขายที่ดินไม่ได้ มาตรา 34 ของกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จบัญญัติว่า "...นาอยู่ในท้องที่แห่งราษฎรร้าง หาผู้รับแก้ส่วยหลวงต่อเจ้าเมืองมิได้ แลเจ้าเมืองเอานานั้นทำ แลมีผู้ออกมาว่าเป็นลูกหลาน พ่อแม่แลตายายเจ้าของนา จะเอานานั้นทำแลพิจารณาเป็นสัจไซ้ ให้คงนาให้แก่เขา แลให้เจ้าเมืองเรียกเอาส่วยเข้าพระคลังท่านแล"¹² นี่แสดงว่า กฎหมายยอมให้มีผู้รับช่วงสิทธิครอบครองเช่นเดียวกับกรรมสิทธิ์ แต่ผิดกับกรรมสิทธิ์ที่ทำการซื้อขายไม่ได้ ส่วนผู้มีกรรมสิทธิ์นั้นจะขายหรือจำนำ หรือโอน ให้แก่ผู้ใดก็ทำได้

3. รัฐบาลไม่ต้องการให้มีการทำนาเลื่อยลอย หรือครอบครองที่ดินไว้เฉย ๆ ถ้าทอดทิ้งนาของตนไป ก็อนุญาตให้ผู้อื่นเข้าครอบครองแทนได้ ถ้ายังไม่มีคนเข้าครอบครองก็เป็นหน้าที่ของเจ้าพนักงานส่วนท้องถื่นจะต้องชวนชวนหาคนเข้ามาทำ ท้องตราในสมัยรัชกาลที่ 2 กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "อนึ่งถ้านาข้าราชการฝ่ายทหาร พลเรือน เจ้าต่างกรมหากกรมมิได้ กรมฝ่ายหน้า ฝ่ายในเจ้าเมือง กรมการแลอาณาประชาราษฎร บรรดาทำนาเลี้ยงชีวิตอยู่ในแคว้นแคว้น ขอบขันทเสมา กรุงเทพ ถ้าข้าหลวงกรมการ ผู้กำกับรังวัดนาได้มีโฉนดตราแดงแล้วนั้น ถ้า

ไม่ทำนานั้นต่อไป ก็ให้เอานานั้นมอบเวนบอกแก่กำนันเสนา ให้บอกกรมนากรุงฯ เมื่อเทศกาล
ทำนา เสนาจะได้ให้ผู้อื่นทำต่อไป อย่าให้หวงเหนนาไว้ให้รกร้างเป็นอันขาดทีเดียว”¹³ นี้เป็น
ระเบียบการใหม่ใช้บังคับเฉพาะนาที่มีโฉนดแล้ว ผู้ครอบครองมีหน้าที่ต้องแจ้งความแก่กำนัน
หรือเสนา เพื่อเจ้าพนักงานที่ได้รับแจ้งจะได้แก่ทะเบียนที่ดินที่ตนรักษา พร้อมทั้งแจ้งไป
ให้กรมนาทราบ ข้อความตอนท้ายของท้องตรา กำหนดให้แม่กองรังวัดนามอบทะเบียนที่ดิน
ที่รังวัด และออกโฉนดตราแดงเรียบร้อยแล้วแก่กรมนา เพื่อจะได้เป็นหลักฐานสำหรับเก็บค่านา
จากเจ้าของนาต่อไป

อนึ่ง ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ได้มีธรรมเนียมปฏิบัติอีกอย่างหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับ
การจัดที่นาให้ราษฎรทำกินให้เป็นระเบียบแบบแผน นั่นคือ การรังวัดนา (มีการรังวัดสวนด้วย)
การรังวัดนาก็ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติ* ประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ เมื่อ
เสด็จขึ้นเสวยราชย์สมบัติ การรังวัดนาในสมัยนั้นมีความต้องการที่จะรู้เนื้อที่นาแต่ละแปลง
เพื่อเก็บค่านาและบังคับซื้อข้าวให้เป็นไปอย่างถูกต้องอีกประการหนึ่ง ต้องการช่วยเหลือเจ้า
ของนาให้ได้โฉนดตราแดงเก็บไว้เป็นหลักฐานไว้อ้างกับคนอื่น ๆ ที่จะเข้ามาครอบครองที่ดิน
ของตน นอกจากนี้การรังวัดนา ยังเป็นประโยชน์ต่อการคลังและการศาลอีกด้วย ที่ช่วยลด
คดีวิวาทเกี่ยวกับแย่งที่ทำมาหากินให้น้อยลง พระมหากษัตริย์องค์ใหม่จึงต้องเอาพระทัยใส่ใน
ภารกิจข้อนี้¹⁴

การรังวัดในสมัยนั้นคงจะปฏิบัติกันเพียงรัชกาลละครึ่ง หรืออย่างมากที่สุดสองครั้งเท่านั้น
เพราะเหตุที่การรังวัดนาน ๆ จึงจะมีสักครั้งหนึ่ง บัญชีนาที่ทำไว้แต่ในรัชกาลก่อนจึงอาจจะ
ไม่ตรงกับความเป็นจริงในรัชกาลใหม่ เช่น นาถูกทอดทิ้งให้ร้างบ้าง นาเปลี่ยนผู้ครอบครอง
ไปแล้วบ้าง นาค่าปล้นนั้นเพิ่มขึ้นแต่นาค่าปล้นลดลงอย่างนี้ เป็นต้น จึงต้องทำบัญชีกันใหม่

เรื่องรังวัดนาในต้นรัชกาลที่ 2 มีหลักฐานปรากฏในร่างท้องตราถึงหัวเมือง เรื่อง
ข้าหลวงรังวัดนาออกตรวจจองที่ดิน จ.ศ.1173 เมื่อรัฐบาลจะดำเนินการรังวัดนาก็ต้องแต่งตั้ง
คณะข้าหลวงรังวัดนาขึ้นหลาย ๆ กอง เพื่อจะได้ออกไปทำการได้หลายท้องที่พร้อม ๆ กัน

---

*ธรรมเนียมปฏิบัติของพระมหากษัตริย์องค์ใหม่ เมื่อขึ้นครองราชย์ประกอบด้วย การปฏิบัติหลาย
อย่างพร้อม ๆ กัน ได้แก่ การเลื่อนยศเจ้านาย ข้าราชการและพระสงฆ์ ปลอยนักโทษ เว้นแต่พวกพม่าข้าศึก
เร่งรัดคดีที่ค้างค้างในโรงศาลให้สำเร็จโดยเร็ว โดยไม่เรียก้องค่าธรรมเนียมและค่าปรับจากคู่ความ การ
สักเลกไพร่ทั่วพระราชอาณาจักร และรวมทั้งการรังวัดนา รังวัดสวนด้วย

กองหนึ่ง ๆ มีข้าหลวง 5 คน ถ้าท้องที่กว้างขวางมากก็ใช้ 6 คน เป็นแม่กองคนหนึ่ง เป็นมหาดเล็กวังหลวงคนหนึ่ง เป็นข้าหลวงกรมพระราชวังบวรฯ คนหนึ่ง นอกนั้นเป็นข้าราชการกรมนา กรมมหาดไทยและกรมกลาโหม ทางฝ่ายผู้ปกครองท้องที่ คือ ผู้ว่าราชการเมืองจะต้องตั้งกรมการเมือง เสนา นายอำเภอ กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน เป็นผู้ช่วยกองข้าหลวงในการรังวัดนา¹⁵

เมื่อจะรังวัดนาดำบลใดก็ต้องทำพิธีต้องเสียก่อน เจ้าหน้าที่ทุกคน รวมทั้งคนชักเชือกกระแสน้ำต้องเข้าวัดทำการสาบานตัวต่อหน้าพระพุทธรูปว่าจะทำการรังวัดนาของราษฎรอย่างซื่อตรง ไม่เบียดบัง เอานาน้อยให้เป็นมาก นามากเอาเป็นน้อย เป็นอันขาดทีเดียว เสนาและกำนันมีหน้าที่ทำบายศรี 2 สำหรับ ไหว้เทพารักษ์เจ้าทุ่งสำหรับหนึ่ง ทำขวัญเชือกกระแสน้ำอีกสำหรับหนึ่ง ฝ่ายเจ้าของนาต้องจัดหาผ้าขาวผืนหนึ่ง (หรือเงิน 3 สลึง) ร่มคันหนึ่ง (1 สลึง) ขันล้างหน้าใบหนึ่ง (2 สลึง) เสื่อผืนหนึ่ง (1 เฟื้อง) มาร่วมพิธี กับต้องเสียเงินค่าชักเชือกกระแสน้ำ 1 บาท ค่าเสกน้ำ 1 เฟื้อง¹⁶

เวลาทำการรังวัด เสมียนจะต้องเขียนรายการลงในทะเบียน 2 ชุด สำหรับแม่กอง 1 ชุด และให้เสนาซึ่งเป็นข้าราชการกรมนาในส่วนภูมิภาค 1 ชุด ในรายการมีชื่อเจ้าของนา ชื่อบ้าน ชื่อตำบล ส่วนรุ่ง (กว้าง) ส่วนแวง (ยาว) ของที่ดิน เนื้อที่นา และศักราช เวลาเขียนโฉนดก็กรอกรายการในทะเบียนลงไป คงเขียนลงในกระดาษข่อยสีขาว แล้วประทับตราของข้าหลวง แม่กองประทับตราที่รุ่งและแวง และที่ศักราช ข้าหลวงกรมนาประทับตราที่ชื่อเจ้าของนาและเนื้อนา ส่วนข้าหลวงกรมพระราชวังบวรฯ ประทับตราที่หลังโฉนด ตราทุกดวงมีสีแดงจึงเรียกโฉนดว่าโฉนดตราแดง โฉนดสมัยนั้นไม่ต้องมีรายการเปลี่ยนแปลงกรรมสิทธิ์เหมือนโฉนดสมัยปัจจุบัน เพราะเจ้าของนาแทบทุกคนมีแต่สิทธิครอบครองเท่านั้น เมื่อกองข้าหลวงทำโฉนดเสร็จแล้วก็จะนัดเจ้าของนาให้ไปรับโฉนดตราแดง สำหรับค่าธรรมเนียมหลักฐานในท้องตราเรื่องข้าหลวงรังวัดนากล่าวว่า ค่าโฉนดตราแดงให้เรียกแก่ราษฎรเจ้าของนา 100 ไร่เป็นเงิน 1 บาท 2 สลึง¹⁷

3.2.2 แหล่งทำนา

คงขยายตัวจากแหล่งเดิมลงมาทางใต้ ที่เป็นแหล่งนาสำคัญในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นได้แก่ นาแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองอ่างทอง แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองสระบุรี แขวงเมืองนครนายก เหล่านี้มีท้องนามาก ส่วนที่ยังเป็นท้องนาอีกก็ได้แก่ แขวงเมืองนนทบุรี

แขวงเมืองปทุมธานี เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ และแขวงกรุงเทพฯ¹⁸ ส่วนทาง
ปักช้ได้แหล่งทำนาใหญ่ที่สุดเห็นจะอยู่ทางเมืองนครศรีธรรมราช เมืองที่มีดีบุกมาก เช่น
เมืองถลาง ตะกั่วป่า ตะกั่วทุ่งนั้น มีการทำนายน้อย เพราะบ้านเมืองมีภูเขาไม่เหมาะแก่การ
เกษตรกรรม ส่วนทางภาคอีสานแหล่งทำนาใหญ่โตที่สุดคงจะเป็นเมืองนครราชสีมา อันเป็น
เมืองใหญ่ที่สุดในภาคนั้น แต่ข้าวที่ปลูกกันแพร่หลายในภาคนี้ เป็นข้าวเหนียว ซึ่งชาวบ้าน
ชอบรับประทานมากกว่าข้าวเจ้า

3.2.8 พันธุ์ข้าวและวิธีปลูกข้าว¹⁹

ในสมัยรัตนโกสินทร์มีการเรียกข้าวต่าง ๆ กันไปตามทัศนะของบุคคลกลุ่มต่าง ๆ
สำหรับชาวนาเรียกข้าวเจ้าตามอายุของข้าวว่า ข้าวเบา ข้าวกลางและข้าวหนัก ข้าวเบา คือ
ข้าวที่เก็บเกี่ยวได้ภายในเวลา 3 เดือนครึ่ง ส่วนข้าวกลาง เป็นข้าวที่เก็บเกี่ยวได้ภายในเวลา
4 เดือน-4 เดือนครึ่ง ส่วนข้าวหนัก เป็นข้าวที่ปลูกนานที่สุด บางพันธุ์นานกว่า 5 เดือน บาง
พันธุ์นานกว่า 6 เดือน ชาวนาที่อยู่ในท้องที่ที่จะปลูกข้าวได้ทั้ง 3 ชนิด มักจะปลูกข้าวทั้ง 3
ชนิด เพื่อจะได้มีเวลาเก็บเกี่ยวทันกาลเป็นรุ่น ๆ ไป ชั้นต้นก็เกี่ยวข้าวเบา ต่อมาเก็บเกี่ยวข้าวกลาง
ในที่สุดจึงเก็บเกี่ยวข้าวหนัก

สำหรับพ่อค้าเรียกว่า ข้าวนาสวนและข้าวนาเมือง ซึ่งเป็นการเรียกตามวิธีของการ
เพาะปลูกข้าว คือถ้าปลูกด้วยวิธีดำ เรียกข้าวที่ปลูกว่า ข้าวนาสวน ถ้าปลูกด้วยวิธีหว่านเรียก
ข้าวที่ปลูกว่าข้าวนาเมือง

ข้าวนาเมือง ปลูกกันในที่นาลุ่มเขตอยุธยา ข้าวนาเมืองใช้วิธีหว่านเมื่อต้นข้าวตั้งตัวจะ
งอกแข่งกับน้ำได้ เป็นข้าวที่งอกเร็ว และอาจออกทันน้ำซึ่งขึ้นเร็ว และอาจออกยาวถึง 3 หรือ
4 วาก็ได้ ตามลำต้นข้าวนั้นมีข้อ ซึ่งมีรากงอกทุกข้อ เพราะฉะนั้นต้นข้าวชนิดนี้จึงมีทางกินอาหาร
ได้มาก เมื่อต้นข้าวตั้งงอกแข่งกับน้ำได้แล้ว เจ้าของก็ไม่ต้องทำอะไรจนน้ำลดลงและถึงกำหนด
ก็เกี่ยวได้ การทำนาเมืองได้เปรียบมาก เพราะโอกาสที่ข้าวจะเสียหายทั้งหมดในปีใดนั้นน้อย
เจ้าของจึงมักจะเป็นผู้มีอันจะกินและจะดูหมิ่นชาวนาที่ทำนาสวน ทั้งนี้เพราะข้าวนาสวนนั้น
ชาวนาต้องดำกล้าเมื่อยรวกับหลังจะหัก ในฤดูที่น้ำท่วมลึกลงนั้น ชาวนาที่ทำนาเมืองไม่ต้องทำ
งานอะไร นอกจากหาอาหารให้ควายกิน และอาหารนั้นต้องปลูกธัญเป็นทีเก็บให้พ่น้ำ การ
ที่ทำเช่นนี้เพราะในฤดูน้ำนั้นน้ำลึกมาก จนแม้แต่ควายก็เที่ยวหาอาหารกินไม่ได้

ลักษณะทั่วไปของข้าวนาเมืองนั้น คือ เมล็ดสั้นกว่าข้าวนาสวน ปลูกมีเสื่อมมันน้อย แม้จะมีเมล็ดสั้น แต่มีรสหวาน ทำให้คนนิยมบริโภคมากกว่าข้าวนาสวน เนื่องจากข้าวนาเมืองนั้นทำในที่ลุ่มน้ำท่วมลึก เมื่อเทียบกับนาสวนจึงทำได้น้อยกว่าข้าวนาสวน

สำหรับข้าวนาสวน วิธีทำ ผู้ทำต้องทำงานหลายขั้น ขั้นแรก ต้องเอาข้าวงอกไปปลูกในแปลงที่กำลังตกกล้า เมื่อได้เวลาจึงถอนกล้าไปปลูกในนาด้วยวิธีดำ และต้องคอยระวังน้ำในนา ไม่ให้น้อยไปหรือมากเกินไป ถ้าน้ำน้อยไปต้องชักน้ำจากคลอง จากแม่น้ำหรือจากเหมืองฝายเข้าไปในนา ถ้าน้ำมากเกินไปก็ต้องระบายออกจากท้องนา การปลูกข้าววิธีนี้เรียกว่า ทำนาดำ และข้าวที่ได้เรียกว่า ข้าวนาสวน

ส่วนรัฐบาลเรียกอีกแบบหนึ่ง โดยอาศัยหลักการเก็บอากรค่านา เรียกว่า นาคู่โค กับ นาฟางลอย เมื่อพิจารณาวิธีการเพาะปลูกแล้วก็กล่าวได้ว่า นาคู่โค คือนาหว่าน และข้าวที่ได้จากนาหว่านเรียกว่า ข้าวนาเมือง นั้นเอง ส่วนนาฟางลอย คือ นาดำและข้าวที่ได้จากนาดำ เรียกว่า ข้าวนาสวน นั้นเอง

การที่เรียกนาเป็น 2 ประเภท คือ นาคู่โค และฟางลอย มีที่มาดังนี้ คือ เนื่องมาจากการเก็บภาษีอากรค่านานั้นเอง ที่อาจจะก่อให้เกิดความไม่ยุติธรรมได้ เพราะเห็นว่านาบางแห่งอาศัยแต่น้ำฝนประการเดียว ถ้าฝนแล้งหรือฝนมาเร็ว หรือมาช้าผิดปกติแล้ว ชาวนาจะทำนาได้ผลไม่เต็มที่ ส่วนนาอีกประเภทหนึ่งได้อาศัยทั้งน้ำฝนและน้ำท่า ความเสียหายจึงไม่ค่อยเกิด เพราะฉะนั้นการเสียอากรค่านาของราษฎรต่อรัฐบาลจากเจ้าของนาทั้งสองประเภทนี้ ควรจะแตกต่างกัน จึงจะเป็นการยุติธรรม กล่าวคือ นาประเภทที่อาศัยทั้งน้ำฝนและน้ำท่า ไม่ค่อยเกิดความเสียหายนั้นจัดเป็นนาประเภทนาคู่โค ซึ่งเจ้าของนาต้องเสียอากรตามเนื้อที่นาในโฉนดที่ดิน เช่น โฉนดที่ดินระบุเนื้อที่ว่ามีอยู่ 20 ไร่ เจ้าของนาต้องเสียอากรไร่ละ 2 ถึง เป็นจำนวน 40 ถึง ส่วนนาประเภทที่อาศัยแต่น้ำฝนอย่างเดียว โอกาสเสียหายมีมาก จัดเป็นนาประเภทนาฟางลอย เจ้าของนาให้เสียอากรตามเนื้อที่นาที่เก็บเกี่ยวได้ในปีหนึ่ง ๆ ไม่ต้องเสียอากรตามเนื้อที่นาในโฉนด สำหรับนาประเภทหลังนี้ เจ้าพนักงานต้องไปตรวจดูทุก ๆ ปี เมื่อเห็นต่อชั่งในที่นา ก็จะได้เห็นว่า มีการเกี่ยวข้าวในที่แปลงนี้แล้ว เจ้าของนาทำเต็มตามหน้าโฉนดหรือไม่ ก็สามารถรู้ได้จากต่อชั่ง อันเป็นหลักฐานบ่งให้เห็นอย่างชัดเจน²⁰

สำหรับคุณภาพของข้าวเมืองไทย ได้รับคำชมจากชาวต่างประเทศ คือ ปาลเลกัวซ์ ว่า “ต้นข้าวกอใหญ่ มีรสดีพิเศษ”²¹ และยังมีหลักฐานยืนยันถึงคุณวิเศษของข้าวไทย ที่ปรากฏในสมัยรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408 ว่าข้าวของไทยมีรสดีกว่าข้าวของประเทศอื่น ๆ พ่อค้าชาวในต่างประเทศจึงสั่งซื้อข้าวแทบไม่พอขาย และให้ราคาข้าวไทยสูงกว่าข้าวของประเทศอื่น ๆ ดังปรากฏในรายงานราคาข้าวสารในตลาดเมืองฮ่องกง เมื่อต้นค.ศ. 1865 (พ.ศ. 2408) ดังต่อไปนี้²²

ข้าวขาวเมืองไทย	หาบละ	3.40-3.50	เหรียญ
ข้าวขาวเมืองย่างกุ้ง	”	3.35-3.40	”
ข้าวขาวเมืองไซ่ง่อน	”	3.25-3.30	”
ข้าวขาวเมืองบังกะหล่า	”	3.25-3.45	”
ข้าวขาวเมืองมนิลา	”	3.15-3.20	”

3.2.4 วิธีการทำนา

ในสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวไทยก็ทำนาอย่างเดียวกับที่เคยปฏิบัติกันมาแต่สมัยอยุธยา ซึ่งจะเห็นได้จากบันทึกของบาทหลวงปาลเลกัวซ์ว่า ในเดือนพฤษภาคม ชาวนาจะลงมือปรับพื้นดินในท้องนาโดยวิธีคราดแล้วถอนวัชพืชทิ้ง เสร็จแล้วจึงลงมือไถตะ พริกดินด้วยหัวหมูขนาดเล็ก สักเท่าฝ่ามือ พอฝนต้นฤดูตกลงมาก็ลงมือปักดำ ต้นกล้าได้ฝนก็จะเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว การเก็บเกี่ยวกระทำกันในเดือนมกราคม ต้นข้าวจะได้รับการนวดบนลานในนาตัวเองแล้วชาวนาก็จะเผาฟางและซังข้าว เพื่อให้ดินมีปุ๋ยเพิ่มขึ้นอีก สำหรับการจะสีข้าวเปลือกออกมาเป็นข้าวสาร ก็ดำกันในครกกระเดื่อง²³

ปาลเลกัวซ์ได้ตั้งข้อสังเกตต่อไปอีกว่า ผลผลิตไม่มากนัก ซึ่งในความเป็นจริงผลผลิตอาจจะเพิ่มขึ้นเป็นสองเท่าหรือสามเท่าได้ ถ้าชาวนาได้ทำนากันอย่างเต็มที่ แต่ชาวนาทำกันจริง ๆ เพียงครึ่งหนึ่งของพื้นที่ราบเท่านั้น ด้วยวิธีที่ด้อย่างง่าย ๆ ซึ่งถ้าจะทำนากันปีละ 2 ครั้งก็ย่อมทำได้ แต่ที่ไม่เป็นเช่นนั้นก็เพราะ “ด้วยความขี้เกียจ จึงพอใจทำนากับเพียงปีละครั้งเดียวเท่านั้นเอง”²⁴

3.2.5 การทำนุบำรุง และส่งเสริมการทำนา

ผู้ปกครองในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นต่างก็ตระหนักดีถึงความสำคัญของการทำนาเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ท่านจึงได้ชวนขยายให้การสนับสนุนในหนทางต่าง ๆ ที่พึงกระทำได้ ดังนี้คือ

1. เมื่อถึงฤดูการทำนา พระองค์ก็จะโปรดให้มีหนังสือถึงเจ้าเมืองต่าง ๆ ให้กำชับราษฎร ว่ากล่าวตักเตือนให้ขยันแข็งในการทำนา ดังปรากฏหลักฐานในรัชกาลที่ 2 เป็นหนังสือถึงเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชกล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า

...อนึ่งข้าวเป็นกระฎักราชการ ถ้ำถึงเทศกาลทำนา
ให้ตักเตือนว่ากล่าวแก่อาณาประชาราษฎร ให้ชักชวน
กันทำไร่นาจงเต็มภูมิ ให้ได้ผล เมล็ดข้าวจงมาก
จะได้เป็นกำลังราชการ แลทำบุญให้ทานเป็นการกุศล
สืบไป²⁵

แม้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ก็ทรงปฏิบัติทำนองเดียวกัน

2. ในการทำนานั้น นาเมืองไทยต้องพึ่งพาท้องน้ำท่าและน้ำฝน แต่เมื่อเกิดมีปัญหาระหว่างน้ำขึ้นน้ำลง กษัตริย์รัตนโกสินทร์ก็มีใ้ดวงพระทัย ทรงกำชับให้รายงานน้ำฝน น้ำท่า ให้ทรงทราบอยู่เสมอ มีตัวอย่างเหตุการณ์เกิดขึ้นเมื่อพ.ศ. 2385 ซึ่งเป็นปีที่ฝนแล้งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เจ้าพระยาพระคลังเจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหาโยธา พระยาราชสุภาวดี พระยาสุรเสนาข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย กับเจ้าเมืองกรมการ ขึ้นมาช่วยคิดอ่าน ไข่น้ำ ปิดน้ำ กั้นน้ำในนาไว้ เพื่อมิให้น้ำในท้องนาไหลปลางน้ำลงคลอง ท้องนาที่ทรงวิตกมากก็ได้แก่ นาแขวงกรุงเก่า เมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี เมืองสระบุรี และเมืองนครนายก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงถือว่า “การปิดน้ำเป็นการแผ่นดินการใหญ่สำคัญ” จึงให้บุคคลต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้น คือ ข้าราชการเจ้าเมือง กรมการ ให้ตั้งใจช่วยราษฎรแขวงกรุงเก่า แขวงเมืองลพบุรี แขวงเมืองอ่างทอง ปิดคลองลงทำนบ ถมดินยกคันคลองบรรจบที่สูงที่ ทำยังไม่เสร็จ ก็ให้เร่งรัดทำให้เสร็จ ที่แห่งใดตำบลใด จะต้องไขน้ำ ปิดน้ำ ยกคันกั้นน้ำ ก็ให้ทำ ให้ทั่วทุกตำบล ให้ผู้ใหญ่แยกไปตรวจตราทุกหน้าที่ และบัดนั้นน้ำก็เคลื่อนลดอยู่แล้ว ถ้าการปิดน้ำเข้าไป น้ำในท้องนาจะไหลออกเสีย ให้เร่งรีบทำให้เสร็จโดยเร็วทำให้มั่นคง ชังน้ำในท้องนาไว้ให้จงได้ ให้มีน้ำเลี้ยงต้นข้าวอยู่กว่าจะออกรวงสุก และที่เนื้อนามีน้ำอยู่น้อยนั้น จะเห็นว่าน้ำจะไม่เลี้ยงต้นข้าวอยู่นอกรวง ก็อย่าให้ทอดาลัยเสีย ถ้ามีที่ปิดที่กั้นน้ำ ควรจะทำก็อย่าให้ละความเพียร ให้ปิดกั้นชังน้ำในท้องนาไว้ให้ราษฎรเจ้าของนามีความเพียรวิตสาดน้ำเข้าในนา และเอาต่อแกงท้องนาให้เป็นช่องเป็นหลุมให้น้ำชังอยู่ได้ เมื่อฝนตกเพิ่มเติมลงน้ำไม่ไหลออกได้ก็พอจะได้ผลบ้าง²⁶ ส่วนที่กรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้เสด็จพระสงฆ์ราชาคณะ เจ้าอธิการวัดในกรุง นอกกรุงเทพฯ ให้ตั้งพิธีสวดพระพุทธรูปมนต์ขอฝน พระสงฆ์เจ้าทั้งปวงได้ประชุมพร้อม

กันตั้งพิธีสวดพระพุทธรูปทุกวัดวาอาราม ด้วยอำนาจของพระศรีรัตนตรัยกับอำนาจของ พระสงฆ์ประชุมพร้อมกัน และบารมีของพระเจ้าแผ่นดินทำให้ฝนตกลงมา ตั้งแต่ ๓ วันเดือน 11 แรม 9, 10 และ 11 ค่ำ ตกทั่วแขวงกรุงเทพฯ แขวงเมืองนนทบุรี แขวงเมืองปทุมธานี เมืองนคร เขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ ทั่วทุกอำเภอ ราษฎรเจ้าของนาที่มีต้นกล้า ยังปักดำเพิ่มเติมลง อีก จะทำไปจนเดือน 12 ขึ้น 5 ค่ำ 6 ค่ำ ราษฎรที่มีเนื้อนาอยู่ 10,20,30,40,50,60,70 ไร่ มีต้นกล้า อยู่ได้ปักดำสิ้นเนื้อนา แต่นาเจ้าต่างกรม นาเจ้าหากกรมมิได้ นาข้าราชการมีที่นามาก 100,200, 300 ไร่ ลิ่นต้นกล้าเสียปักดำ หาลิ้นเนื้อนาไม่ ต้นข้าวในนาข้าวเบาที่ได้ลงทำไว้แต่ก่อนได้บ้าง ออกรวงเป็นลูกหวาย ข้าวกลางมีต้นกลมกลัดยอดข้าวหนัก ได้ฝนคราวนี้ต้นข้าวงามบริบูรณ์ ทั่วกัน²⁷ ซึ่งประเพณีการขอฝนนี้ก็เคยปฏิบัติมาแล้วในสมัยรัชกาลที่ 1

3. ครั้นถึงฤดูกาลเก็บเกี่ยว หากมีปัญหาหน้าไม่ลด ผู้ปกครองรัตนโกสินทร์ตอนต้นก็ ช่วยทำพิธีไล่น้ำให้เป็นกำลังใจแก่ชาวนา หลักฐานในสมัยรัชกาลที่ 3 มีว่า ฤดูก็ล่วงเข้ามาถึง เดือน 12 ขึ้น 6 ค่ำ 7 ค่ำ จะเข้าฤดูเหม็นต้อยอยู่แล้ว ฝนก็ยังหางดไม่ ตกชุกชุมเสมออยู่ทุกวัน น้ำ ก็ยังไม่ลดถอย ในกระแสพระราชดำริทรงเห็นว่า ในปีมะโรงฉศกนี้ น้ำจะไหลลดเร็วทันข้าว หนักนาทุ่งไม่ ข้าวจะออกรวงสุกเหลืองเสียก่อนจะต้องเกี่ยวน้ำ เกลือกว่าราษฎรจะเกี่ยวไม่ทันข้าวจะจมน้ำเสียไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระวิตกอยู่ด้วยน้ำและข้าว เป็นอันมาก ให้พระยาไชยวิชิตกรมการตริตรองใคร่ครวญดูน้ำ ถ้าเห็นว่าน้ำจะไม่ลดถอยลงเร็ว จะต้องไล่น้ำ ก็ให้พระยาไชยวิชิตเร่งบอกลงไป จะได้โปรดเกล้าฯ ให้จัดแจงการพระราชพิธี สวดพระพุทธรูปขับไล่น้ำ ด้วยอำนาจพระพุทธรูปน้ำจะได้ลดถอยลงเร็ว ราษฎรจะได้เกี่ยว ข้าวโดยสะดวก²⁸

4. บำรุงขวัญชาวนาด้วยการสร้างความเสมอภาคในการเสียค่านา ผลงานนี้เป็นของ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวคือ ก่อนสมัยรัชกาลที่ 3 รัฐบาลไม่เก็บค่านาจาก เจ้าของนาที่เป็นข้าราชการในตำแหน่ง ซึ่งได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด และเจ้าเมือง กรมการ ผู้ซึ่งได้รับพระราชทานตราภูมิคุ้มห้าม ถ้าตั้ง กองโค กระบือ (หรือ) ให้ผู้คนทาสในเรือนทำ²⁹ ข้าราชการจะเสียค่านาต่อเมื่อเอานาของตนไปให้คนอื่นเช่า เมื่อมีการสำรวจนาเพื่อออกโฉนด ตราแดงให้แก่เจ้าของนา “กรมนาตั้งบัญญัติข้าราชการไว้เป็นรายคด ราษฎรเป็นนารายคด” นารายคดไม่ต้องเสียค่านา ส่วนนารายคดต้องเสียค่านา ปรากฏว่าพวกข้าราชการและราษฎร บางคนสมคบกันเบียดบังค่านาที่ทางราชการควรจะได้ เช่น ข้าราชการให้ราษฎรเช่านา แต่ โทกกว่าผู้ทำนาเป็นป่าวไพร่หรือทาสของตน รัฐบาลก็ต้องขาดรายได้ไป พระบาทสมเด็จพระ

พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า นารายคตรายคงระคนปนกันพื้นเพอยู่นู” และเห็นว่า “ราษฎรเหล่านี้ก็ไปการณรงค์สงคราม ทำราชการแผ่นดินหาได้ไปล่าอยู่ไม่ ทำไร่นาหากินด้วยพักแรง ต้องเสียค่านา แลข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยซึ่งทำราชการฉลองพระเดชพระคุณนั้น ทำไร่นาหากินโดยสติกำลังป่าวไพร่ตามควรกบยศถาบรรดาศักดิ์ ไม่สู้ลำบากยากเหน้อย หาต้องเสียหางข้าค่านาไม่” ออกจะไม่ใช่เป็นการยุติธรรม จึงเลิกให้เอกสิทธิ์แก่ข้าราชการตั้งแต่ พ.ศ. 2367 เป็นต้นไป “แต่นี้สืบไปให้เรียกค่านารายละ 2 ถึง ทั้งนารายคตรายคงให้ทั่วเสมอกัน แต่พอได้เอาเม็ดเข้ามาจ่ายราชการสำหรับแผ่นดิน”³⁰

5. ทรงเป็นห่วงราษฎรว่า จะต้องซื้อข้าวแพง เพราะเกิดการขาดแคลน ฉะนั้นพระมหากษัตริย์จึงได้ออกพระราชบัญญัติกำหนดราคาข้าว และห้ามกักข้าวในพ.ศ. 2335 ตลอดจนห้ามขายข้าวลงเรือสำเภาด้วย ในพ.ศ. 2346 ตามลำดับ ซึ่งเป็นผลงานของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสำหรับเรื่องการกำหนดราคาข้าวและห้ามกักข้าว นั้น มีเหตุมาจากไม่ให้ราษฎรของพระองค์โลภมาก ดังมีเรื่องราวดังนี้³¹

โดยปรกติราคาข้าว ราษฎรซื้อขายเป็นเกวียนละ 6 บาท บ้าง 7 บาทบ้าง พอเห็นว่าฝนแล้งก็ขายขึ้นราคาเป็นเกวียนละ 3 ตำลึงบ้าง เกวียนละ 3 ตำลึง 2 บาทบ้าง เมื่อเป็นเช่นนี้ รัชกาลที่ 1 ก็โปรดให้กระทำพิธีขอฝน เป็นผลให้ฝนตกลงมา “ต้นข้าวในท้องนาระบัตถัดงามปรกติเป็นประโยชน์แก่คนทั้งหลาย” แต่เมื่อฝนตกดีแล้ว กลับมาขายข้าวขึ้นราคามาก มี “แต่โลกเจตนาหาไม่เมตตาแก่กันไม่” ไม่คิดถึงพระเดชพระคุณคนจำพวกนี้เหมือนหนึ่งไม่ช่วยบำรุงไพร่บ้านพลเมืองอันอยู่พระนคร จะให้ยากจนโศกตายหาขอด้วยการแผ่นดินไม่
จึงมีพระราชกำหนดกฎหมาย “ให้ห้ามเสี่ยอย่าให้ขายเข้าแก่กัน ขึ้นเอาราคามาก แลให้ราษฎรซื้อขายกันเข้ามาทุ่งคงเกวียนละสองตำลึง เข้านาสวนคงเกวียนสิบบาท ถ้าผู้ใดมีเข้ามากมีขายให้คิดคนบ้านเรือนกิน แต่ถอกำถั่งกว่าจะได้เข้าปีใหม่ แม้นเข้าเหลือ

ให้แบ่งปันขายให้ราษฎรมาซื้อตามกำหนดเวลา³²
 มีบทลงโทษดังนี้คือ ใครกักขังเอาข้าวไว้ คิด
 อ่านชักย้ายแอบอ้างว่าเป็น ข้าวหลวง ข้าวเจ้า
 ต่างกรม ๆ ใด ถ้าเจ้าพระยาและพระยา พระหลวง
 ขุน หมื่นผู้ใดใด ซื้อขายเอาราคามากเกินกำหนด
 ขึ้นไปก็ตี มีผู้มาร้องฟ้องพิจารณาเป็นจริง ใน
 พระนครเอาตัวจำไว้ หัวเมืองให้บอกส่งมา เอา
 ข้อความกราบทูลพระกรุณา จะเอาตัวเป็นโทษ
 ถึงตาย ส่วนผู้รู้เห็นเป็นใจชักนำซื้อขาย ได้ส่วน
 แบ่งปันนั้น จะเอาตัวเป็นโทษเหมือนคนละสามยก
 ตะเวนบกสามวันตะเวนเรือสามวัน ส่งตัวไป
 เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง³³

ส่วนเรื่องห้ามขายข้าวลงเรือสำเภาก็มีเหตุมาจากมีคนเข้ามาอยู่ในบ้านเมืองมาก มีทั้ง
 พม่า กะแซ ลาว ญวน เขมร แต่ราษฎรทำนาได้ข้าวน้อยไม่พอจำนวนคน นอกจากนั้นเจ้าเมือง
 กรมการหัวเมืองลูกค้าแต่งเรือข้าวมาซื้อข้าว ณ กรุงเทพมหานครออกไปขายต่างประเทศ นอก
 จากนี้ลูกค้าโรงสีในขณะนั้น ขายข้าวลงสำเภา เรือเสา เรือใบ เป็นอันมาก ด้วยเหตุนี้ข้าวใน
 พระนครจึงน้อยลง ราคาข้าวจะแพงขึ้น สมณชีพราหมณ์ ไพร่ฟ้าประชากรจะได้ความขัดสน
 ประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง ถ้าจะมีราชการศึกสงครามมาจะขัดสนด้วยเสบียงอาหาร³⁴ จึง
 เป็นเหตุให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงออกกฎต่อไปนี้คือ³⁵

1. อย่าให้ผู้ใดซื้อข้าวขายข้าวลงสำเภาและเรือเสาเรือใบเป็นอันขาด
2. ถ้าผู้รักษาเมืองกรมการราษฎรเมืองใดขัดสนข้าว จะแต่งเรือข้าวมาขอซื้อข้าวออกไป
 เป็นกำลังราชการ ก็ให้บอกเข้ามา เมืองขึ้นกระลาโหม กรมท่าให้เอาเนื้อความกราบบังคม
 ทูลพระกรุณา ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานให้ จะตวงข้าวลงเรือลำใด ให้บอก
 ล่ามพนักงานกรมท่า และกรมหนักำกับให้รู้จำนวนข้าว
3. ถ้าผู้ใดลักลอบซื้อขายข้าวลงสำเภาแลเรือเสาเรือใบ มีผู้มาฟ้องร้อง พิจารณาได้
 เป็นจริง จะเอาตัวเป็นโทษ

3.3 การทำนาและการส่งเสริมชาวนาในรัชกาลที่ 4,5 และ 6

3.3.1 การทำนาและการส่งเสริมชาวนาในสมัยรัชกาลที่ 4

ระเบียบการทำนาในสมัยรัชกาลที่ 4 เท่าที่พบหลักฐานปรากฏเพียงว่า ราษฎรผู้ใดเมื่อแรกที่จะโค่นสร้างหักร้างทางพงให้บอกกับผู้สำเร็จราชการเมืองและกรมการให้รู้ และทำบัญชีไว้ให้แน่นอน เพื่อจะได้ไม่เกิดเรื่องวิวาทถกเถียงกับเสนาข้าหลวงและกำนันนา ซึ่งเป็นเจ้าพนักงานของทางการต่อไปภายหลัง³⁶ ส่วนระเบียบการหรือขั้นตอนอื่น ๆ ก็คงเป็นไปในการทำงานเดียวกับสมัยก่อน ๆ

สำหรับนโยบายส่งเสริมชาวนาในสมัยนี้นั้น มีอย่างกว้างขวางทีเดียว ทั้งนี้เนื่องจากเป็นสมัยที่ยอมเปิดประเทศค้าขายกับตะวันตกและยินยอมให้ขายข้าวเป็นสินค้าออก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงสนับสนุนการทำนาปลูกข้าวหลายประการ นับตั้งแต่การขยายเนื้อที่เพาะปลูก การผ่อนผันให้ไพร่กลับไปทำนาในหนานา การแนะนำพันธุ์ข้าว การขจัดปัญหาเรื่องน้ำ การขจัดปัญหาเรื่องคดีความเกี่ยวกับนา การผ่อนผัน การเก็บอากรค่านา ตลอดจนการรับเทคนิควิธีจากชาวตะวันตก เป็นต้น

ในเบื้องต้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประกาศให้ราษฎรทราบที่ทรงเปิดข้าวออกขายนอกประเทศนั้น ก็เพราะ “ในหลวงทรงพระเมตตากรุณาแก่ชาวนาจะได้ขายข้าวได้ราคา ไม่ทิ้งนาเสีย ไปทำการอื่น”³⁷ และในประกาศอีกฉบับหนึ่งก็ทรงย้ำเจตนาของพระองค์ในทำนองเดียวกันอีกว่า “ครั้นเห็นว่าฝนกลางปีตกมาก บริบูรณ์ดี ข้าวงามทั่วกันทุกตำบลแล้ว จึงให้เปิดข้าวจำหน่ายขายไปนอกประเทศ เพื่อจะให้ชาวนาไม่เกียจคร้านทิ้งการทำนาเสีย จะได้มีน้ำใจทำนาให้มาก”³⁸ ที่ทรงอ้างเช่นนี้ก็เพราะ เมื่อก่อนหน้านั้นพระองค์ห้ามและปิดไม่ให้เอาข้าวออกไปขายต่างประเทศ ยินยอมให้เอาไปแต่พอเพียงสำหรับเสียบียงคนทั้งหลายที่ไม่ใช่ชาวนาและพ่อค้าเรือต่างประเทศมีความสุขสบายเพราะข้าวราคาถูก คือเกี่ยวและดำสิ่งบ้าง ห้างบางสิ่งบ้าง แต่ชาวนากลับไม่ชอบเพราะขายข้าวได้น้อยไม่พอกิน เป็นเหตุให้ต้องทิ้งนา ให้เป็นป่ารกและเวนนาเสียหลายหมื่นไร่ ไปทำมาหากินอย่างอื่นเสีย³⁹

ในขณะที่เดียวกันทรงเกรงว่าคนที่ซื้อข้าวรับประทาน จะพากันเดือดร้อนเพราะข้าวราคาแพง จึงทรงแนะนำให้ทำนาเสียเองด้วย โดยทรงเสนอว่า “เมื่อเห็นว่าต้องเสียเงินซื้อข้าวกินนั้นแรงกว่าแต่ก่อนไปก็จึงอุตสาหะคิดอ่านหาที่ไร่นาทำเองบ้าง หรือคิดค้าขายทำมาหากิน

ต่าง ๆ บ้างเกิด บ้านเมืองจะได้รุ่งเรืองด้วยการไรรณา คำขาย ที่ทุ่งนาว่างร้างอยู่ไม่มีไรรณา
ถมไป”⁴⁰

ก. การขยายเนื้อที่เพาะปลูก

การเพิ่มผลผลิตในการทำนามีทางเลือกที่จะกระทำได้อยู่ 2 ทาง คือการใช้ที่ดินที่มีอยู่แล้วให้
ได้ประโยชน์มากขึ้น โดยใช้แรงงานเพิ่มขึ้นอีกทางหนึ่งคือ การขยายที่ดินที่ใช้ในการเพาะปลูกให้
มากขึ้น จากการศึกษาที่เมืองไทยมีที่ดินเป็นจำนวนมาก แต่ประชาชนยังมีน้อย จึงปรากฏว่าการเร่งเพิ่ม
ปริมาณการผลิตข้าวของไทยนั้น รัฐบาลใช้วิธีขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกเป็นประการสำคัญ
วิธีการที่จะขยายเนื้อที่ในการเพาะปลูกได้วิธีหนึ่ง คือ การขุดคลอง

ตามปรกติคลองเป็นปัจจัยสำคัญในด้านการส่งเสริมการเพาะปลูก เพราะการปลูกข้าวนอก
จากจะต้องอาศัยน้ำฝนในตอนต้นฤดูแล้ว ยังต้องการน้ำสำหรับหล่อเลี้ยงต้นข้าวในปลายฤดูอีก
ด้วย นอกจากนี้การขุดคลองที่ผ่านที่รกร้างว่างเปล่าย่อมส่งเสริมให้ราษฎรอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือน
อยู่ใกล้คลองและหักร้างทางพง เพื่อใช้ที่นั้นเป็นที่เพาะปลูกจึงนับว่าการขุดคลอง เป็นวิธีการขยายเนื้อ
ที่ในการทำนาให้ได้ผลผลิตเพิ่มขึ้น

ในสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เริ่มมีนโยบายขุดคลอง เพื่อขยาย
เนื้อที่ในการทำนา ซึ่งหมอบลัดเลย์ได้แสดงความคิดเห็นลงในหนังสือพิมพ์บางกอก รี คอร์ดเดอร์
ว่า การขุดคลองจะเป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองเป็นอันมาก เพราะราษฎรจะได้ทำนา เมื่อนามีมากขึ้น
ก็จะทำให้รัฐบาลสามารถเก็บภาษีค่านาได้มากขึ้นด้วย ส่วนประชาชนก็จะได้อาศัยน้ำในลำคลอง
และบริเวณทั้งสองฟากคลองก็จะมีคนมาอยู่อาศัย⁴¹ และหมอบลัดเลย์ได้แนะนำว่า การขุดคลองไปใน
ที่ที่จะเป็นไรรณา สวน ควรจะทำอีกหลายตำบล คลองที่ขุดโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อขยายการเพาะปลูก
ข้าวในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็คือการขุดคลองในเขตฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ
เจ้าพระยา⁴²

1. **คลองมหาสวัสดิ์** การขุดคลองมหาสวัสดิ์ เป็นการแสดงให้เห็นว่า รัฐบาลมีจุดมุ่ง
หมายที่จะบุกเบิกที่ดินที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นที่นาเพิ่มมากขึ้น และเป็นคลองที่ขุดเพื่อเปิดที่
ให้เป็นนา สำหรับแจกพระเจ้าลูกเธอ โดยโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบวรวิวงศ์ เป็นแม่กองจ้างจีน
ขุดตั้งแต่วัดไชยพฤกษ์มาลาไปออกแม่น้ำเมืองนครไชยศรี คลองยาว 676 เส้น กว้าง 7 วา ลึก
6 ศอก รวมเงินค่าขุด 1,101 ชั่ง 10 ตำลึง สำหรับที่ดินริมฝั่งคลองมหาสวัสดิ์ พระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานให้แก่พระราชโอรสและธิดาจำนวน 16,200 ไร่ โดยแบ่ง
ออกเป็น 50 ส่วน ไร่ละ 324 ไร่

2. **คลองภาษีเจริญ** โปรดเกล้าฯ ให้พระภิกษุสมมติบริบูรณ์ ซึ่งเป็นเจ้าภาษีฝิ่น เอาเงินภาษีขุดคลองภาษีเจริญขึ้นตั้งแต่คลองบางกอกใหญ่ริมวัดปากน้ำออกแม่น้ำเมืองนครไชยศรี คลองนี้ยาว 620 เส้น กว้าง 7 วา ลึก 5 คอก ราคาจ้างขุด 1,400 ชั่ง เมื่อขุดเสร็จแล้วมีขุนนางเจ้าสัวไปจับจองที่สองข้างฝั่งคลอง ราษฎรที่ไปจับจองก็มีบ้างแต่จำนวนน้อย

3. **คลองดำเนินสะดวก** โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์เป็นแม่กองขุด เมื่อพ.ศ. 2409 คลองนี้ขุดตั้งแต่แม่น้ำบางยาง เมืองนครไชยศรีไปออกที่คลองบางนกแขวก เมืองราชบุรี คลองยาว 840 เส้น กว้าง 6 วา ลึก 6 คอก รวมค่าจ้างขุดเป็นเงิน 1,400 ชั่ง ส่วนที่ดินริมฝั่งคลองนั้นเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ได้แจกจ่ายให้แก่ภรรยา พี่น้อง ลูกหลานและคนซึ่งมาฝากตัว

จากการขุดคลองเหล่านี้เห็นว่าทำให้เนื้อที่ในการทำนาขยายมากขึ้น ถึงแม้ว่าพวกชาวนาไม่สามารถเข้าจับจองที่ดินริมคลองเหล่านี้ เพราะพระมหากษัตริย์มักจะพระราชทานที่ดินริมคลองนี้ ให้เชื้อพระวงศ์และขุนนาง ข้าราชการชั้นสูง โดยเฉพาะการที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานที่ดินสองฝั่งคลองให้แก่พระราชโอรสและธิดา เพื่อทำเป็นที่นา นั้น ไม่ได้รับผลสำเร็จตามเป้าหมาย เพราะเจ้านายที่ได้รับพระราชทานยังทรงพระเยาว์ ไม่สามารถดูแลได้ต้องปล่อยให้ผู้จัดการหรือผู้ที่ทำนาทำกันไปตามใจชอบ ในเวลานั้นคนทำนามีน้อย ที่รกร้างว่างเปล่าก็มีมาก ผู้ที่ทำนาก็ทำพอกับกำลังของตน ไม่เต็มเนื้อที่นาพระราชทาน อย่างไรก็ตามการที่ชนชั้นสูงเริ่มมีสิทธิในที่ดินริมฝั่งคลอง ก็แสดงให้เห็นแนวโน้มของชนชั้นสูง ที่เริ่มสนใจกรรมสิทธิ์ในที่ดินกันบ้างแล้ว อันจะส่งผลให้การขยายที่ทำการเพาะปลูกริมฝั่งคลองกลายเป็นที่นิยมมากขึ้นในสมัยต่อมา

ข. **ไพร่มีโอกาสดลับไปทำนาในหนานา**

สำหรับในเรื่องแรงงาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผ่อนผันให้ไพร่กลับไปทำนาได้ กล่าวคือ ทรงมีความเห็นว่าราษฎรจะได้มีโอกาสมากขึ้นจึงทรงอนุญาตให้ไพร่กลับไปทำนาในฤดูการทำนา ดังปรากฏว่า พ.ศ. 2395 เจ้าพระยาจักรีมีสารตรามาถึงปลัดกรมการผู้รักษาเมืองปราจีนบุรีความว่า ในฤดูฝนซึ่งเป็นฤดูกาลทำนาให้ปล่อยไพร่เมืองปราจีนบุรี เมืองกระบิล เมืองประจันตคามที่เกณฑ์ไปขุดศิลาที่เขาดงกอกให้กลับไปทำไร่นา ไพร่ที่เกณฑ์มานั้นอาจจะให้แบ่งเป็นสองผลัด เพื่อให้กลับไปทำนาได้⁴³ และในพ.ศ. 2402 เจ้าพระยาจักรีได้มีหนังสือไปถึงกรมการกรุงเก่าว่า “ให้ปล่อยเลขที่เกณฑ์มาจากเมืองนครราชสีมา ซึ่งมาทำปราสาทที่เมืองลพบุรี ให้เลิกกลับไปทำนาทำไร่”⁴⁴ นอกจากนี้ปรากฏหลักฐานว่าในพ.ศ. 2408 หนังสือพิมพ์บางกอกรีคอร์ดเดอร์ ก็ได้ลงข่าวเกี่ยวกับไพร่ที่เมืองเพชรบุรีที่เข้ารับราชการ

ในฤดูทำนา ได้รับอนุญาตจากมูลนายให้กลับไปทำนาได้⁴⁵ การอนุญาตให้ไพร่ที่เกณฑ์มาทำงาน หลวงกลับไปทำนານี้นับว่าเป็นการส่งเสริมให้มีการทำนามากขึ้นอันจะเป็นประโยชน์ต่อเศรษฐกิจของประเทศ เพราะทำให้รัฐบาลมีรายได้จากการเก็บค่านาและเก็บภาษีจากการส่งข้าวออกนอกประเทศเพิ่มมากขึ้น และเป็นประโยชน์แก่ตัวไพร่ด้วย เพราะเป็นการเปิดโอกาสให้ไพร่มีรายได้เป็นของตนเอง ซึ่งอาจจะมีผลทำให้การครองชีพของไพร่ดีขึ้น และในขณะเดียวกันก็เป็นการให้อิสระแก่ไพร่ในการประกอบอาชีพอีกด้วย

ค. แนะนำพันธุ์ข้าว

สำหรับพันธุ์ข้าวที่ปลูกนั้น พระองค์ก็ได้ประกาศให้ชาวนาทราบพันธุ์ข้าวชนิดใดที่มีประโยชน์แก่ชาวนามากที่สุด ดังคำประกาศในพ.ศ. 2400 ว่า ชาวต่างประเทศที่จัดเรือข้าวมาซื้อข้าวในกรุงเทพฯ นั้นเขาจะเลือกซื้อแต่ข้าวที่งาม เป็นข้าวนาสวน ข้าวนาเมืองเพชรบุรี ข้าวหางม้า เพราะเห็นว่าเป็นข้าวดี ส่วนข้าวนาทุ่งนั้นพระองค์ไม่สนับสนุนอย่างชัดเจนนัก เพราะเป็นข้าวที่ซื้อขายกันในตลาดภายในเมืองไทยอยู่โดยมาก⁴⁶ และอีกตอนหนึ่งว่า

...ชาวนาเล่าก็อย่าประมาท ที่ใดเป็นที่ลุ่มที่เลน
มีน้ำในฝนต้นมือ พอจะทำนาได้ ให้รีบจัดแจงลง
มือทำนา ข้าวหางม้า ข้าวไร่ ลงไว้ให้จงมาก แต่
ในต้นฤดูฝนนี้ เมื่อกกลางปีฝนไม่แล้งเหมือนปีหลัง
ข้าวนาสวนนาทุ่งก็จะได้ผลบริบูรณ์ดี ข้าวหางม้า
ที่ทำไว้จะได้เป็นสินค้าแก่คนนอกประเทศ⁴⁷

ง. การขจัดปัญหาเรื่องน้ำ

ในกรณีที่ชาวนาประสบปัญหาเรื่องน้ำ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็จะเสด็จไปดูไร่นาด้วยพระองค์เอง เช่น ครั้งหนึ่งในเดือน 11 พ.ศ. 2407 พระองค์เสด็จไปทอดพระเนตรน้ำที่กรุงเก่า ทรงเห็นว่าม่น้อย จึงดำรัสสั่งให้กะเกณฑ์ข้าราชการไปปิดน้ำ แล้วทรงจำหน่ายพระราชทรัพย์แจกเป็นเงินค่ากับข้าวแก่ผู้ทำการคนละบาท และจ่ายข้าวสารเสบียงคนละ 10 ทะนาน นอกจากนั้นยังจ่ายจัดซื้อไม้เพิ่มเติม ไม้เกณฑ์ตัดให้ทันการ สิ้นพระราชทรัพย์ 50 ชั่งเศษ นี่เป็นการพระกรุณาช่วยนาของราษฎรทั้งแขวงกรุงเก่า ลพบุรีและอ่างทองตามพระกำลังที่จะทำได้⁴⁸

ในภาวะที่เกิดฝนแล้งขึ้น เช่น เหตุการณ์ในพ.ศ. 2411 พระองค์ก็ได้โปรดประกาศให้พระสงฆ์ทุก ๆ พระอารามตั้งพิธีขอฝนตั้งมีข้อความว่า มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ฝนแล้งไปหาดกไม่ ให้พระราชอาณาเขตนาเปรียญ อนุจร ทุก ๆ พระอารามตั้งพิธีขอฝน สวดสุภาโต เหมือนอย่างกระทำมาแต่ก่อน จงทุก ๆ พระอารามตามรับสั่ง⁴⁹

จ. ขจัดปัญหาเรื่องคดีความเกี่ยวกับนา

อุปสรรคที่สำคัญอีกประการหนึ่งของชาวนาในสมัยนั้น คือ การที่มีโจรชุกชุมคอยลักขโมยโคกระบืออยู่เสมอ ๆ และได้เกิดคดีความกันเรื้อรังอยู่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดให้เร่งชำระคดีลักโคกระบือ เพื่อชาวนาจะได้ทำนาปลูกข้าวอย่างเป็นสุขและปลอดภัยดังคำประกาศในพ.ศ. 2399 ว่า

ถ้ามีข้าเจ้าบ่าวนายใด ตั้งกองสมคบผู้ร้ายลักไล่
โคกระบือ สมคบทาสลูกหนี้ของผู้ใด ๆ ไปดังเช่น
เป็นมาแต่ก่อน ก็อย่าให้ราษฎรนั่งทนความลำบาก
ยากอย่างก่อนเลย จงมาฟ้องแก่ผู้รักษาเมือง
กรมการให้ชำระให้ ถ้าไม่ชำระ ไม่บอกส่งก็ให้รีบ
ลงไปยื่นเรื่องราวร้องทุกข์ที่กรมล้อมพระราชวัง ณ
กรุงเทพมหานครโดยเร็วเทอญ จะทรงพระมหากรุณา
โปรดฯ ชำระให้ ให้ได้ทำไร่นาหาข้าวขายแก่ลูกค้า
ทั้งในประเทศนอกประเทศให้เป็นสุขด้วย⁵⁰

ฉ. การผ่อนผันการเก็บอากรค่านา

สำหรับในเรื่องนี้ทรงอนุเคราะห์ชาวนาด้วยการเปลี่ยนแปลงและผ่อนผันการเก็บอากรค่านา ตลอดจนให้ความเสมอภาคแก่ชาวนาในการเสียอากรค่านาด้วย ดังข้อความในประกาศ พ.ศ. 2401 ดังนี้

ตั้งแต่ปีมะแม สันตฤทธิศกไปทุก ๆ ปีในภายหน้า
ในที่นาทุ่ง นาหว่าน ถ้าราษฎรไค่นสร้างถางพง
ทำนาขึ้นใหม่ ในปีมะเมีย สันตฤทธิศกนี้ และปี
อื่น ๆ ต่อไปภายหน้า ปีแรกทำ อย่าให้ข้าหลวง
เสนาเรียกค่านาแก่ราษฎรเลย ด้วยผู้ทำไค่นสร้าง

ถางพงลงใหม่ ได้รับความลำบากยากเหนื่อยมาก
แล้ว ในปีแรกทำ เมื่อต่อไปปีเป็นปีที่ 2, ที่ 3, ที่ 4
นั้น ผู้โค่นสร้างถางพงจะทำก็ดี ผู้อื่นจะทำก็ดี
ให้ข้าหลวง เสนาเรียกค่านาแต่ไร่ละเฟื้องตาม
ที่ได้ทำ

ถ้าที่นา นั้นเป็นนาขึ้นอยู่ครบ 3 ปีแล้ว เจ้าของนั้น
ทำก็ดี ผู้อื่นทำก็ดี ให้เรียกไร่ละสลึง บวกเป็น
นาคู่โค ถ้าเจ้าของจะทิ้งนาเสีย ก็ให้เวนแก่ผู้สำเร็จ
ราชการเมือง แลกกรมการตามอย่างนาคู่โค

แต่ฝ่ายส่วนนาปัก ถ้าราษฎรโค่นสร้างถางพง
ทำปีแรก ตั้งแต่ปีมะเมีย สัมฤทธิ สกไป ก็ไปรดยก
ค่านา พระราชทานให้เหมือนกัน อย่าให้ข้าหลวง
เสนาเรียกค่านาแก่ราษฎรในปีนั้นเลย เมื่อต่อไป
ปีที่ 2, 3, 4 จึงให้ข้าหลวงเสนาแต่ไร่ละสลึงตามที่
ได้ทำ ถ้าที่นั้นเป็นนาเสมอไป 4 ปี อย่างนี้แล้ว
จึงเรียกไร่ละสลึงเฟื้อง ตามธรรมเนียมนาปักนั้น
เกิด ถ้านานั้นเป็นนาเก่า นาร้าง คันนาเก่ายัง
ปรากฏอยู่ จะมาคู่เอาว่าเป็นโค่นสร้างถางพงนั้น
ไม่ได้ ให้คงเรียกค่านาตามเคยอย่างแต่ก่อนนั้น⁵¹

ในเรื่องเกี่ยวกับการสร้างความเสมอภาคให้กับชาวนาในการเสียอากรค่านานั้นมีเรื่อง
ราวดังนี้คือ แต่เดิมการเสียค่านาไม่ว่าจะเป็นนาประเภทใด ต้องเสียอากรกำหนดไร่ละสลึงเฟื้อง
เสมอไปหมด ไม่ว่าจะเป็นชาวนาทุ่ง นาหว่าน นาคู่โค หรือนาปักนาดำน้ำฝน ฟางลอย พระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่า ชาวนาทุ่ง นาหว่าน นาคู่โคเสียเปรียบนาปักนาดำน้ำฝน
ฟางลอยอยู่ 2 อย่างคือ ประการแรกชาวนาทุ่งมีราคาน้อยกว่าชาวนาปักนาดำ (ชาวนาสวน) และ
ต้องเสียอากรเท่ากันไปตามจำนวนนาในตราแดง ไม่ได้ลดหย่อนผ่อนผันตามที่ได้ทำ มีฟางข้าว
เห็นอยู่ตั้งนาสวน ครั้นเกิดฝนแล้งหรือเกิดน้ำมาก ราษฎรชาวนาทุ่งจึงมาร้องทุกข์ต่าง ๆ เนื่อง ๆ เมื่อ
เป็นอย่างนี้พระองค์ทรงมีพระเมตตาได้โปรดฯ ให้ลดค่านาทุ่ง ที่ต้องเสียตามกำหนดจำนวนนา
ในตราแดงทั้งปวงนั้นลงไร่ละเฟื้อง ให้เก็บเพียงไร่ละสลึงเท่านั้น พอถัดมาอีกปีหนึ่งคือ ต้นปีเถาะ

สัปดาห์ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกพระราชทานให้แก่ชาวนาท่งทั้งปวงไร่ละเฟื้อง คิดเป็นเงินถึง 400 ชั่งเศษ ผลก็คือ ชาวนาพอใจและตอบแทนพระคุณ โดยนำเอาข้าวเปลือกมาถวายพระองค์ตามมากและน้อยสมควรแก่กำลังของตน เป็นข้าวเปลือกถึง 100 เกวียนเศษ⁵²

นอกจากนี้ยังทรงผ่อนผันการเก็บอากรนาเกลือหรือนาหวานเฉพาะท้องที่อีกด้วย กล่าวคือ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในพ.ศ. 2407 เดิมเป็นธรรมเนียมมาว่านาเกลือแขวงกรุงเก่า ลพบุรี อ่างทอง และสุพรรณบุรีเสียอากรตามจำนวนนาในตราแดง ไม่ใช่เสียอากรแบบประเมินในนาปักหรือนาฟางลอย ภายหลังก็มากำหนดให้เป็นแบบประเมินแบบนาปัก คือให้เรียกค่านาไร่ละสลึงเฟื้อง แต่ที่ทำได้ พอมาถึงการเปิดข้าวขายออกนอกประเทศ การที่เจ้าของนาเกลือต้องเสียอากรไร่ละสลึงเฟื้องเสมออยู่นั้นเป็นอันเสียเปรียบนาปักอยู่ โดยเฉพาะเมื่อเกิดฝนแล้ง น้ำน้อยก็จะทนค่านาไม่ได้ ฉะนั้นเฉพาะปีพ.ศ. 2407 นี้ เพราะฝนแล้งน้ำน้อย นาหวานเกลือแขวงกรุงเก่า แขวงอ่างทอง ลพบุรี สุพรรณบุรี ก็คงให้เรียกเสมอไร่ละสลึงตามเคย เติบโตตามจำนวนมีในตราแดงสำหรับนาเกลืออย่างแต่ก่อน แต่ให้กรมการข้าหลวง เสนา กำหนด นายอำเภอพร้อมกันผ่อนหย่อนตามไจราษฎร ซึ่งเป็นเจ้าของนาของผู้โดยมส่งค่านาไร่ละสลึง เติบโตตามจำนวนในตราแดงตามเคยก็ให้รับทำให้เสร็จให้เป็นแล้ว ถ้าผู้ใดร้องว่าขาดเงินไม่มีจะเสียเติบโตตามจำนวนมีในตราแดง เพราะปีนี้ทำนาไม่ได้ผล จะขอค้างไปก็ให้ยอมให้ค้าง ถ้าจะขอค้างทั้งจำนวน ได้ทำแลไม่ได้ทำ ก็ให้ทำบัญชีตั้งค้างไว้ให้แน่ ถ้าจะขอเสียแต่ที่ได้ทำจะขอค้างในที่ไม่ได้ทำก็ให้ประเมินได้จำนวนแน่แล้วก็ให้เรียกไร่ละสลึงตามแต่ที่ได้ทำ จำนวนที่ไม่ได้ทำก็ให้ตั้งค้างไว้ เมื่อปีต่อไปจึงให้ไว้รายค้าง แต่รายค้างจะต้องขอเรียกให้ใช้ไร่ละสลึงเฟื้อง เพราะเงินหลวงค้างค้างมีอยู่แลต้องลำบากข้าหลวง เสนาที่ประเมินเรียกไร่ละสลึงเฟื้องนั้น เรียกแต่หน้าที่ตั้งค้างปี สำหรับค่านาในจำนวนสำหรับปีในปีต่อไป คงเรียกไร่ละสลึงขึ้นตามจำนวนในตราแดง⁵³

ข. การรับเทคนิควิธีจากชาวตะวันตก

สำหรับในเรื่องนี้จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งเสริมการเกษตรด้วยการสนับสนุนชาวต่างประเทศให้เข้ามาทำนกอาศัยอยู่ในอาณาจักรไทย เพราะทรงเห็นว่า ถ้าพวกชาวต่างประเทศได้เข้ามาอยู่และรู้จักเพาะปลูกแล้ว พวกนี้จะนำความเจริญมาให้ เพราะทรงเชื่อมั่นว่า ไม่ว่าคนฝรั่งเศสก็ดี คนอังกฤษก็ดี หรือคนอเมริกันก็ดี “มักเข้าใจวิธีเพาะปลูก มีดำรับตำรา ถ้าเข้ามามีอุตสาหกรรม มีเพียรพยายาม ทำไร่นา เรือกสวนได้มาก ในที่เป็นป่าแลท้องทุ่ง ที่รกร้างว่างเปล่าอยู่ก็จะให้จำเริญสมพิศกรอากาศมีมากขึ้นแก่แผ่นดินไทยลำดับเวลาไปภายหลัง”⁵⁴

ย่อมเห็นได้ว่า วิธีการต่าง ๆ ที่รัฐบาลใช้เพื่อส่งเสริมการทำนาดังกล่าวยังคง จะได้ผลอยู่มากทีเดียว เพราะการทำนาได้ผลิตผลเพิ่มมากขึ้น และอาชีพทำนาก็มีผู้นิยมทำกัน มากกว่าเดิม ดังที่เจมส์ ซี อินแกรม (James C. Ingram) กล่าวว่า

การทำนาเป็นอาชีพสำคัญของประชาชนประมาณ
ร้อยละ 80-90 และข้าวเป็นสินค้าออกสำคัญประมาณ
ร้อยละ 60-70 ของสินค้าทั้งหมด...แสดงว่ามี
การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจอย่างขนานใหญ่ใน
ประเทศไทย ตั้งแต่พ.ศ. 2398 ไม่มีกิจกรรมเศรษฐกิจ
ที่คนไทยจะทำมากไปกว่าการทำนา และไม่มีกิจกรรม
เศรษฐกิจใดที่จะเกี่ยวข้องกับประชาชนจำนวนมาก
เท่าทำนา...⁵⁵

นอกจากนี้ปรากฏหลักฐานจากหนังสือพิมพ์บางกอกกรีตเตอร์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า คนนิยมทำนา มากขึ้นว่า คนที่ไม่เคยทำนาแต่ก่อนก็ชักชวนกันทำนาเป็นอันมาก จนที่นาในแขวงเมือง เพชรบุรีมีใครจะมีที่ว่าง⁵⁶

3.3.2 การทำนาและการส่งเสริมชาวนาในสมัยรัชกาลที่ 5

ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยที่มีการส่งเสริมทะนุบำรุงการทำนาปลูกข้าวยิ่งกว่าสมัยใด ทรงส่งเสริมในกิจกรรมแทบทุก ๆ ด้าน เป็นต้นว่า การจัดการชลประทาน การขุดคลองขยายเนื้อที่เพาะปลูกการหาเครื่องมือทำนาที่ทันสมัยมาใช้ การดำเนินนโยบายบำรุงพันธุ์ข้าว เพื่อเพิ่มพูนคุณภาพและปริมาณสินค้าข้าวของประเทศในสมัยนั้น

ก. การขุดคลองขยายเนื้อที่เพาะปลูก

หลังจากที่ภาวะการค้าน้ำตาลของไทยพุ่งขึ้นถึงขีดสุดในช่วงพ.ศ. 2394-2410 ก็เริ่มเสื่อมลง ตั้งแต่ปีพ.ศ. 2410 เป็นต้นไป เนื่องจากราคาร้าน้ำตาลตกต่ำ เพราะตลาดโลกลดราคาดลงและตลาดน้ำตาลของไทยเองก็ถูกฟิลิปปินส์แย่งชิงไปได้ โดยเสนอขายน้ำตาลในราคาที่ถูกลงกว่าของไทย ในขณะที่เดียวกันข้าวก็เริ่มต้นมีบทบาทเข้ามาแทนที่ และเพิ่มความสำคัญมากขึ้นเรื่อย ๆ จนกลายเป็นสินค้าที่ทำรายได้หลักให้แก่ประเทศแทน น้ำตาลไปในที่สุด ภาวะการค้าข้าวของไทยเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็วมาก ปริมาณการส่งข้าวออกนอกประเทศในช่วงระยะเวลาเพียง 50 ปี เพิ่มขึ้นจาก 5% ในปีพ.ศ. 2393 เป็น 50% ในปี พ.ศ. 2443 ซึ่งเพิ่มขึ้นสูงถึง 25 เท่าตัว⁵⁷

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตระหนักถึงความสำคัญของข้าวที่กลายเป็นสินค้าสำคัญของประเทศ และทรงพยายามที่จะหาหนทางเพิ่มผลผลิตข้าวให้มากขึ้น ทั้งด้านการขยายพื้นที่เพาะปลูก และการจัดหน้าให้ราษฎรใช้ ซึ่งทั้งสองประการนี้กระทำได้โดยการขุดคลอง พระองค์ทรงมีพระราชดำริ ว่า

...การขุดคลองเพื่อจะให้เป็นที่มหาชนทั้งปวง
ได้ไปมาอาศัย และเป็นทางที่จะให้สินค้าได้บรรทุก
ไปมาโดยสะดวก ซึ่งให้ผลแก่การเรือสวนไร่นา
ซึ่งจะได้เกิดทวีขึ้นในพระราชอาณาจักร เป็นการ
อุดหนุนการเพาะปลูกในบ้านในเมืองให้วัฒนาเจริญ
ยิ่งขึ้น...⁵⁸

ด้วยแนวพระราชดำริดังกล่าวข้างต้น พระองค์ทรงเสียเงินปีละหลายหมื่นบาท เพื่อขุดคลองและซ่อมแซมรักษาคคลองอย่างเต็มที่

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ภาวะการค้าข้าวที่ขยายตัวขึ้นอย่างรวดเร็วในสมัยรัชกาลที่ 5 ผลักดันให้แนวความคิดในการขุดคลองเปลี่ยนแปลงไปจากการขุด เพื่อการคมนาคมอย่างเดียว เป็นการขุดเพื่อการคมนาคม และการเกษตรควบคู่กันไป แนวการขุดคลองจึงเปลี่ยนด้วยจากที่เคยขุดฝั่งตะวันตกเป็นส่วนใหญ่มากเป็นขุดฝั่งตะวันออกของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้ และขุดตอนบนของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนใต้มากกว่าตอนล่างเพราะมีพื้นที่อุดมสมบูรณ์ เหมาะแก่การเพาะปลูกข้าวมากกว่า⁵⁹ ซึ่งจะเห็นได้จากทิศทางของการขุดคลองที่จะได้กล่าวต่อไป คลองที่ขุดในสมัยรัชกาลที่ 5 มีมากมายและมีผู้ขุดหลายประเภท อาจแบ่งได้ดังนี้

1. คลองที่รัฐบาลขุด
2. คลองที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บริษัทขุด
3. คลองที่พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เอกชนขุด

1. คลองที่รัฐบาลขุด

หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์ได้เพียงปีเดียว ก็โปรดเกล้าฯให้มีการขุดคลองขึ้นในพ.ศ. 2412 เป็นคลองแรก และขุดเสร็จในพ.ศ. 2413 พระราช-

ทานนามว่าคลองเปรมประชากร ซึ่งเป็นคลองที่ขุดเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าด้วยกัน ขุดตั้งแต่คลองผดุงกรุงเกษม หน้าวัดโสมนัสวิหาร ไปทะลุตำบลเกาะใหญ่ แขวงกรุงเก่า ระยะทางยาว 1,271 เส้น 3 วา คลองนี้ได้ประโยชน์ คือ ย่นระยะทางไปมาระหว่างอยุธยากับกรุงเทพฯ ให้สั้นเข้า และเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกในบริเวณดังกล่าวให้เจริญรุ่งเรืองขึ้น บริเวณนี้เดิมเป็นป่ารกชัฏ และเต็มไปด้วยโขลงช้างเถื่อน เป็นที่หวาดเกรงของราษฎร จนไม่มีใครกล้าไปทำการเพาะปลูก⁶⁰

ในการขุดคลองนี้ ทรงพระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ในการจ้างเงินขุดคลอง เมื่อขุดเสร็จแล้วก็โปรดเกล้าฯ ให้ราษฎรใช้คลองนี้ได้โดยไม่ต้องเสียค่าธรรมเนียมขุดคลองและภาษีคลองแต่อย่างใดทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงต้องการจะขุดคลองนี้เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศและเป็นพระราชกุศล ให้ราษฎรได้รับความสะดวกสบายจากคลองนี้โดยทั่วหน้ากัน อย่างไรก็ตามการขุดคลองนี้เพื่อพัฒนาที่ดินนั้น ก็ไม่ประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่ต้องการ ทั้งนี้เพราะราษฎรและข้าราชการเข้าไปจับจองนาตามชอบใจ โดยไม่คำนึงถึงว่าตนเองจะมีกำลังทำได้เต็มเนื้อที่หรือไม่ ข้าราชการบางคนจับจองไว้ถึง 2,000 ไร่ และไม่สามารถทำนาได้เต็มเนื้อที่ ที่ดินที่เหลืออยู่ก็ปล่อยให้รกร้างว่างเปล่า ราษฎรที่ต้องการทำนาจริง ๆ ก็เข้าไปจับจองไม่ได้ เพราะเกรงกลัวอิทธิพล ฉะนั้นที่ดินส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับการพัฒนาให้เป็นประโยชน์อยู่เช่นเดิม ผลประโยชน์ของประเทศชาติก็ไม่เพิ่มพูนขึ้นตามที่ต้องการ แต่ผลประโยชน์ที่แท้จริงกลับไปตกอยู่กับข้าราชการและผู้มีบุญวาสนาที่จับจองที่ดินไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งคงจะเอาไว้อายหากำไร หรือให้เช่าในอนาคต⁶¹

เพื่อแก้ปัญหาดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแสวงหาหนทางที่จะจำกัดปริมาณของการจับจองที่ดินให้พอเหมาะกับกำลังคนที่คนนั้น ๆ จะทำได้ ซึ่งเห็นได้ชัดเมื่อพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้มีการขุดคลองนครเนื่องเขตร์ ในพ.ศ. 2419 การที่โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองนี้ เพราะทรงเห็นว่าจะได้ประโยชน์หลายอย่างคือ ช่วยย่นระยะทางจากฉะเชิงเทรา มากรุงเทพฯ ให้สั้นเข้า ซึ่งเป็นประโยชน์แก่ทางราชการและการค้าขาย นอกจากนี้พื้นที่การเพาะปลูกริมฝั่งคลองจะเพิ่มขึ้น เป็นการทะนุบำรุงความเจริญของบ้านเมืองอีกด้วย พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้พระชลธารวินิจฉัยเป็นแม่กองขุดคลอง ตั้งแต่ศาลากลางคลองแสนแสบ ตรงไปปากคลองท่าไข่ แขวงเมืองฉะเชิงเทรา เป็นคลองยาว 530 เส้น 10 วา กว้าง 6 วา ลึก 4 ศอก เป็นค่าจ้างเงินขุดคลอง 73,940 บาท⁶²

ผลของการขุดคลองนี้ทำให้มีที่นาเพิ่มขึ้นถึง 32,400 ไร่ เพื่อป้องกันไม่ให้เกิดการจับจองที่นามากเกินกว่าที่ผู้จับจองจะสามารถทำได้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าหน้าที่รังวัดนาให้ราษฎรที่มาจับจองให้เหมาะสมกับกำลังของแต่ละคนที่พอจะทำได้ เป็นการป้องกันไม่ให้ที่ถูกร้างให้รกร้างว่างเปล่าดังที่แล้งมา นอกจากนี้ยังกำหนดอีกว่า ถ้าราษฎรคนใดก็ตามจับจองที่นาไปแล้ว ทั้งให้รกร้างว่างเปล่า โดยไม่ทำให้ที่ดินนั้นเกิดประโยชน์ขึ้นมา เป็นเวลานานกว่า 3 ปี รัฐบาลก็มีสิทธิที่จะโอนที่ดินนั้นกลับคืนมาเป็นของหลวงได้ ด้วยวิธีการดังกล่าวนี้เอง ทำให้ที่ดินได้รับการพัฒนาให้เป็นที่นาอย่างจริงจัง ซึ่งนอกจากจะเป็นประโยชน์ต่อชาวนาเองแล้ว ยังเป็นการเพิ่มรายได้แก่ประเทศชาติอีกด้วย⁶³

หลังจากที่ขุดคลองนครเนื่องเขตรเสร็จเรียบร้อยในพ.ศ. 2420 รัฐบาลก็แสดงท่าทีให้เห็นอย่างชัดเจนที่จะพัฒนาการขุดคลองและที่ดินให้เป็นระเบียบแบบแผนที่รัดกุมยิ่งขึ้น โดยประกาศพระราชบัญญัติออกมาฉบับหนึ่งเรียกว่า “ประกาศขุดคลอง พ.ศ. 2420” ซึ่งกำหนดว่า ถ้าจะมีการขุดคลอง เพื่อเปิดพื้นที่เพาะปลูกขึ้นใหม่ จะทรงใช้ข้าหลวงออกไปตรวจหาที่ดินอุดมสมบูรณ์ มีคนปรารถนาจะทำนา ทำสวน ทำไร่มากด้วยกัน ต่อจากนั้นก็ให้ราษฎร ซึ่งต้องการที่นั้นมาหาข้าหลวง เพื่อแจ้งความจำนงว่า ต้องการพื้นที่เพาะปลูกมากน้อยแค่ไหน ข้าหลวงก็จะประเมินค่าที่นา นั้น โดยเฉลี่ยแล้วให้ราษฎรผู้ต้องการออกเงินช่วยบ้างตามควรแก่ที่มากและน้อย ส่วนผู้ที่ยากจนและไม่ต้องการออกเงิน จะออกแรงช่วยก็ได้ ราษฎรคนใดเมื่อได้ออกเงินหรือออกแรงช่วยในการขุดคลองแล้ว เมื่อเข้าไปจับจองที่ว่างเปล่า แม้มิได้เป็นที่โค่นสร้างก็ตาม ก็ยกค่านาและค่าสมภักษรให้ 3 ปี นอกจากนี้จะเพิ่มอายุตราจองจาก 3 ปีเป็น 5 ปี แต่ถ้าครบ 5 ปีแล้ว ผู้ใดไม่ทำที่ดินของตนให้เกิดประโยชน์ก็จะเรียกสิทธิตราจองนั้นกลับคืนมาเป็นของรัฐบาลตามเดิม⁶⁴

หลังจากประกาศใช้พระราชบัญญัติแล้ว รัฐบาลก็ขุดคลองประเวศบุรีรมย์ ในพ.ศ. 2421 ขุดตั้งแต่ปลายคลองพระโขนงแขวงเมืองนครเขื่อนขันธ์ ไปออกแม่น้ำบางปะกง แขวงเมืองฉะเชิงเทราเป็นระยะทางยาว 1,150 เส้น ปากคลองกว้าง 4 วา พื้นคลองกว้าง 10 ศอก ลึก 4 ศอก ขุดเพื่อการคมนาคม และเปิดพื้นที่เพาะปลูก

ในการขุดคลองนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใช้เงินจากกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ 80,000 บาทเศษ โดยโปรดฯ ให้เจ้าพระยาดำรงราชพลขันธ์เป็นแม่กองจ้างจีนขุด และเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ซึ่งเป็นผู้อำนวยการขุดคลองนี้ โดยจ่ายเนื้อผืนให้พวกจีนเป็นค่าจ้างบ้าง นอกจากนี้แล้วยังได้จัดทำให้ราษฎรลงชื่อช่วยเสียค่าขุดคลองด้วย โดยมี

อัตราต่างกันดังนี้ คือ ตอนต้นคลอง ตั้งแต่ปลายคลองพระโขนงตอนหนึ่งค่าคลองไร่ละ 5 สลึง ตอนกลางคลองไร่ละ 1 บาท ตอนแขวงเมืองฉะเชิงเทราไร่ละ 6 สลึง ปลายคลองไร่ละ 2 สลึง ซึ่งจะเห็นได้ว่า อัตราค่าช่วยขุดคลองจะอยู่ระหว่าง 2 สลึงจนถึง 150 บาท⁶⁵

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้ว่าราษฎรจะต้องออกเงินช่วยในการขุดคลองก็ตาม ความต้องการที่ดินก็ยังสูงอยู่ ทั้งนี้เพราะราคาข้าวเพิ่มสูงขึ้น เป็นที่ดึงดูดใจให้ทำนาประการหนึ่ง อีกประการหนึ่ง เนื่องมาจากสิทธิ์ที่ราษฎรได้รับจากพระราชบัญญัติขุดคลอง คือ ได้รับการยกเว้นไม่เก็บค่านา 3 ปี และเพิ่มอายุตราจองจาก 3 ปีเป็น 5 ปี ความต้องการที่ดินของราษฎรมีมากจนที่นาในคลอง ประเวศบุรีรมย์มีไม่เพียงพอ ราษฎรจึงช่วยกันออกเงินช่วยในการขุดคลองแยกจากคลอง ประเวศบุรีรมย์อีกไร่ละ 1 บาท เป็นค่าจ้างเงินขุดรวม 4 คลองด้วยกัน คือ คลอง 1,2,3 และ 4 การที่ราษฎรต้องออกเงินเสียค่าขุดคลองนั้น คงจะทำให้ไม่มีใครอยากจะทำที่ให้กร้างว่างเปล่า เหมือนกับที่ดินที่เคยได้มาโดยไม่ต้องเสียเงิน เพราะนอกจากจะมีข้อจำกัดเกี่ยวกับอายุตราจอง แล้ว เงินที่ช่วยในการขุดคลองก็ไม่ใช่น้อย มีจำนวนถึง 32,752 บาท ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า รัฐบาลประสบความสำเร็จในการขยายพื้นที่การเพาะปลูกให้กว้างขวางออกไปได้ตามที่ต้องการ จะเห็นได้ว่า ในกลางปีพ.ศ. 2423 ราษฎรหลายพันครอบครัวได้เข้าไปทำการเพาะปลูกตลอด แนวสองฝั่งคลอง ทั้งคลองประเวศบุรีรมย์และคลองแยก⁶⁶

คลองที่รัฐบาลขุดตามที่กล่าวมาข้างต้นนั้น ขุดทางฝั่งตะวันออกและตอนบนของกลุ่มแม่น้ำ เจ้าพระยาทั้งสิ้น ความจริงแล้วขณะที่มีการขุดคลองประเวศบุรีรมย์ หรือก่อนหน้านั้นเล็กน้อย ก็มีการขุดคลองทวิวัฒนา และนราภิรมย์ ทางฝั่งตะวันตกเช่นเดียวกัน แต่ที่แยกกล่าวฝั่งตะวันออกทั้งหมดเสียก่อน เพื่อไม่ให้สับสน

คลองทวิวัฒนา ขุดเมื่อพ.ศ. 2421 และขุดแล้วเสร็จในปีเดียวกัน ขุดเพื่อแก้ความตื้นเขินของคลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญ คลองนี้ได้แก้ปัญหาการคมนาคมแล้วยังขยายเป็นที่เพาะปลูกได้อีกทางหนึ่งด้วย คลองนี้สามารถเปิดพื้นที่ สองฝั่งคลอง เพื่อการเพาะปลูกเพิ่มขึ้นถึง 27,200 ไร่⁶⁷

อย่างไรก็ตาม การที่จะให้กระแสน้ำในคลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญไหลแรง และลึกอยู่เสมอ จะต้องระบายน้ำจากแม่น้ำท่าจีนให้ไหลลงสู่คลองทั้งสองสายนี้ ดังนั้นรัชกาลที่ 5 จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองนราภิรมย์ เป็นผลทำให้คลองที่กล่าวถึงนี้ นอกจากจะมีน้ำไหลแรงแล้วยังช่วยให้ราษฎรที่อยู่ในบริเวณนี้มีน้ำจืดจากแม่น้ำท่าจีนใช้อย่างทั่วถึงอีกด้วย ได้พื้นที่นาขึ้นเข้าไปสองฝั่งคลองฝั่งละ 40 เส้น จำนวน 43,200 ไร่⁶⁸

เป็นที่น่าสังเกตว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ 5 ขึ้นครองราชย์ในพ.ศ. 2411 จนถึง พ.ศ. 2421 ระยะเวลาเพียง 10 ปี พระองค์โปรดฯ ให้ขุดคลองถึง 5 คลอง ที่เป็นเช่นนี้เพราะในช่วงเวลาดังกล่าวภาวะการค้าข้าวของไทยกระเตื้องขึ้นมาก ประมาณการส่งออกเพิ่มขึ้นจาก 1,870,000 หาบ ในช่วงพ.ศ. 2412 ถึงพ.ศ. 2417 เป็น 3,530,000 หาบ ซึ่งเพิ่มขึ้นถึง 93% ในช่วงปีพ.ศ. 2418 ถึงพ.ศ. 2422 และราคาข้าวเขยิบขึ้นจากหาบละ 2.70 บาท ในช่วงปีพ.ศ. 2412 ถึง พ.ศ. 2417 เป็น 2.90 บาท ในช่วงพ.ศ. 2418-พ.ศ. 2422 แสดงให้เห็นว่าภาวะการค้าข้าวมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับการขุดคลอง เมื่อใดก็ตามที่ภาวะการค้าข้าวของไทยได้ราคาดี รัฐบาลก็จะเร่งขยายการผลิตข้าว โดยการขุดคลองอย่างมากมาย ดังเช่น พ.ศ. 2419-2422 รัฐบาลขุดคลองถึง 4 คลอง⁶⁹

หลังจากที่ราคาข้าวของไทยเริ่มสูงขึ้นอีกครั้งหนึ่งตั้งแต่ปีพ.ศ. 2428 ปริมาณการส่งข้าวออกขายต่างประเทศก็เขยิบสูงขึ้นตามไปด้วย จาก 3,580,000 หาบในช่วงปีพ.ศ. 2423-พ.ศ. 2427 เป็น 5,320,000 หาบในช่วงปีพ.ศ. 2428-พ.ศ. 2432 ภาวะเช่นนี้ทำให้รัฐบาลกระตือรือร้น ที่จะเห็นการพัฒนาที่ดินขยาย ผลผลิตข้าวขึ้นอีกครั้งหนึ่ง ดังนั้นในพ.ศ. 2430 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองแปรขึ้น เพื่อเปิดพื้นที่กร้างว่างเปล่าบริเวณฉะเชิงเทรากับนครเขื่อนขันธ์ และช่วยให้การคมนาคมติดต่อระหว่างฉะเชิงเทรากับนครเขื่อนขันธ์สะดวกขึ้นอีกด้วย และยังได้นำจีตจากคลองบางขนากมาใช้ในคลองประเวศบุรีรมย์อีกด้วย เพราะคลองนี้น้ำจะเค็มในฤดูแล้ง เมื่อขุดคลองเสร็จแล้วพระองค์พระราชทานที่ดินริมคลองแปรฝั่งตะวันตกแก่พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าหญิงศรีวิไลลักษณ์ พระองค์เจ้าหญิงสุภักตร์วิไลพรรณ และเจ้าจอมมารดาแพ 6,000 ไร่ ส่วนฝั่งด้านตะวันออกตลอดลำคลองก็ให้ราษฎรที่ออกเงินช่วยค่าขุดคลองเป็นผู้จับจองต่อไป⁷⁰

นอกจากนี้ในพ.ศ. 2446 รัฐบาลได้ขุดคลองอีก 2 คลอง คือ คลองนิยมยาตรา กับคลองไผ่สิงห์โตคลองนิยมยาตราขุดตั้งแต่ตำบล เสือกินเนื้อถึงบางพลีน้อย แขวงเมืองสมุทรปราการ ได้เนื้อที่นาสองฝั่งคลอง 10,000 ไร่ ส่วนคลองไผ่สิงห์โตขุด ตั้งแต่คลองพระราชดำริห์ทะเลออกคลองเตยจุดประสงค์ของการขุดคลองนี้ เพื่อท่อน้ำเข้าพื้นที่ของกรมพระคลังข้างที่ นอกจากนี้แล้วยังช่วยให้สวนหม่อนของกองช่างใหม่ และโรงเรียนราชวิทยาลัยมีน้ำจืดใช้อีกด้วย⁷¹

2. คลองที่บริษัทขุด

การที่ราคาที่ดินริมคลองเขยิบสูงขึ้น เท่ากับเร่งเร้าให้เอกชนกระตือรือร้นที่จะขุดคลองขยายที่ดินเพิ่มขึ้นเช่นเดียวกัน ด้วยเหตุนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชิญชวนให้ผู้มีทุนทรัพย์มาช่วยขุดคลองพัฒนาที่ดิน พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ซึ่งเป็นพระราชนัดดา

ของรัชกาลที่ 4 และเป็นผู้ที่สนใจกิจการด้านนี้มาก ได้ร่วมกับนายโยกิม แกรซ วิศวกรชาวอิตาเลียน พระนาเนาพิรภาชี และนายยม ตั้งเป็นบริษัทขึ้นชื่อว่า บริษัทขุดคลอง และภูนาสยาม สอนองพระราชดำริของพระองค์ และเพื่อดำเนินกิจการขุดคลอง ขายที่ดินต่อไป

บริษัทได้ตกลงทำสัญญากับรัฐบาล เดือนมกราคม 2431 โดยรัฐบาลยอมให้บริษัทผูกขาดการขุดคลองได้ทั่วพระราชอาณาจักรนานถึง 25 ปี ในการทำสัญญาครั้งนี้ รัฐบาลยอมให้บริษัทมีอำนาจจะเลือกขุดคลองในที่แห่งหนึ่งแห่งใดได้ก่อนผู้อื่นทั่วพระราชอาณาจักร มีผลทำให้บริษัทมีอำนาจมากและเกินกำลังที่บริษัทจะทำได้ ส่วนรัฐบาลเองจะต้องระงับการขุดคลองตามหัวเมืองเสียหลายคลอง เพราะจะเป็นการละเมิดสัญญาได้ ซึ่งมีส่วนทำให้การพัฒนาบ้านเมืองหยุดชะงักตามไป ในสัญญาครั้งนั้นบริษัทยังได้ประโยชน์อย่างอื่นอีกคือ สิทธิในที่ดินสองฝั่งคลองที่คลองขุดผ่านไป ยื่นขึ้นไปฝั่งละ 40 เส้น ตลอดทั้งลำคลอง สำหรับคลอง 8 วา ถ้าเป็นคลอง 6 วา ยื่นขึ้นไปฝั่งละ 30 เส้น ตลอดทั้งลำคลอง และยื่นขึ้นไปฝั่งละ 25 เส้น ตลอดลำคลอง สำหรับคลอง 4 วา บริษัทได้ให้ประโยชน์ตอบแทนรัฐบาล 20% ของผลกำไรที่บริษัทจะได้รับ⁷²

การที่รัฐบาลยินยอมทำสัญญาเสียเปรียบเช่นนี้ อาจพิจารณาได้ 2 ประการด้วยกัน ประการแรกเนื่องจากภาวะการค้าข้าวของไทยฟื้นตัวขึ้นตั้งแต่ พ.ศ. 2428 และก้าวหน้าต่อไปอย่างมั่นคง ทำให้รัฐบาลพยายามพัฒนาที่ดินและขุดคลอง เพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวสนองความต้องการของตลาด แต่เนื่องจากรัฐบาลไม่มีทุนเพียงพอจึงต้องเชิญชวนให้เจ้านายและข้าราชการที่มีทุนทรัพย์มาดำเนินการแทน โดยรัฐบาลให้สิทธิในการเป็นเจ้าของที่ดิน 2 ฝั่งคลอง และมีอำนาจซื้อขายได้อย่างเต็มที่ เป็นการตอบแทนปรากฏว่าในระยะแรกไม่มีข้าราชการหรือเจ้านายที่มีทุนทรัพย์กล้ามาลงทุน เพราะต้องลงทุนมาก และไม่แน่ใจว่าจะได้ทุนคืน จึงไม่สำเร็จตามที่ต้องการ ดังนั้นเมื่อมีผู้เสนอตัวเข้ามารับภาระอันนี้แทนรัฐบาล ก็ยอมเป็นที่พึงพอใจของรัฐบาลอย่างยิ่ง และคงมีส่วนทำให้รัชกาลที่ 5 ยินยอมอะลุ่มอะล่วยในข้อสัญญาที่ทำกับบริษัทอย่างมาก อีกประการหนึ่ง อาจจะเป็นเพราะความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับพระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ ทำให้พระองค์จำเป็นต้องทรงช่วยเหลือโดยปริยายก็เป็นได้⁷³

อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็ได้คลองเพิ่มขึ้นมากมายและรวดเร็วกว่า รัฐบาลขุดเอง โดยรัฐบาลไม่ต้องลงทุนเลย เพียงแต่ว่ารัฐบาลต้องคอยแก้ปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ที่บริษัทร้องเรียนมาเท่านั้น

ในพ.ศ.2433 บริษัทได้ขุดคลองสายใหญ่เป็นสายหลักเป็นสายสำคัญ เป็นคลองแรก เรียกว่า คลองรังสิตประยูรศักดิ์ ขุดตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยา ณ แขวงบ้านใหม่ แขวงปทุมธานี ไปออก แม่น้ำนครนายก ที่ตำบลบางปลาจดหัวควาย ยาว 1,929 เส้น 10 วา กว้าง 6 วา ลึก 6 ศอก ต่อมา ในพ.ศ.2436 บริษัทก็ขยายพื้นที่การขุดคลองให้กว้างขวางออกไปอีก โดยขุดคลองซอยจาก คลองรังสิตฯ ทั้งฝั่งเหนือและฝั่งใต้อีกฝั่งละ 20 คลอง รวมเป็น 40 คลอง

การขุดคลองของบริษัทประสบความสำเร็จตามที่มุ่งหมายไว้เป็นอย่างดี บริษัทสามารถขายที่ดินจนไม่พอกับความต้องการของผู้ที่ต้องการที่ดิน ทั้งนี้เนื่องมาจากความต้องการข้าวในช่วง พ.ศ.2438 ถึง พ.ศ.2442 ยังอยู่ในระดับสูงและก้าวหน้าไปอย่างมั่นคง ราคาข้าวก็ เขยิบสูงขึ้นจากหาบละ 4.60 บาทในช่วงพ.ศ.2438 - พ.ศ.2442 เป็น 5.50 บาท ในช่วงพ.ศ.2443 - พ.ศ.2447 นับว่าเป็นตัวเลขที่ทำให้ชาวนาปรารถนาที่นาเพื่อเพาะปลูกข้าวได้เป็นอย่างดี ความต้องการ ที่นาจึงอยู่ในระดับสูงมาก แม้ว่าราคาจะแพงขึ้นก็ตาม⁷⁴

ผู้ต้องการที่ดินของบริษัทมี 2 ประเภท คือ พวกที่ไม่ทำนาและพวกที่ต้องการทำนา ประเภท แรกนั้นส่วนใหญ่เป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ในกรุงเทพฯ ใกล้ชิดกับรัฐบาลจึงรู้ข่าวคราวต่าง ๆ เกี่ยวกับการ ซื้อขายที่ดินเป็นอย่างดี และมีเงินทุนสูง ทำให้สามารถเลือกซื้อที่ดี ๆ ไว้ก่อน เป็นพวกที่ต้องการที่นา ไว้เพื่อให้คนอื่นเช่าทำนาหรือขายเอากำไรในอนาคต ซึ่งสามารถขายได้ในราคาสูง โดยที่เก็บไว้ไม่ นานนัก ส่วนพวกที่ต้องการทำนา เพื่อเลี้ยงชีพอย่างแท้จริง นอกจากจะไม่มีเงินสดที่จะซื้อ แล้ว ยังไม่ค่อยได้ทราบข่าวคราวเรื่องการซื้อขายที่ดินอีกด้วย จึงมักจะซื้อได้หลังผู้อื่นและได้ที่นาไม่ ค่อยดีนัก คนเหล่านี้ส่วนใหญ่ต้องเช่าคนอื่นทำมากกว่า⁷⁵

รัฐบาลยอมให้สัมปทานแก่บริษัทขุดคลองแลคูนาสยามเป็นเวลาถึง 25 ปี ด้วยหวังว่า การขุดคลองสายต่าง ๆ จะช่วยให้การเพาะปลูกการค้าขายและการคมนาคมในแถบนี้เจริญรุ่งเรือง ขึ้น แต่ผลที่ได้รับปรากฏว่าไม่สมบูรณ์ และยืนานตามที่ต้องการ ชาวนาสามารถปลูกข้าวได้ดี เพียงระยะแรกที่ขุดคลองเท่านั้น หลังจากนั้นชาวนาก็ขาดแคลนน้ำกินน้ำใช้ เพราะคลองตื้น เขิน และขาดน้ำ ทั้งนี้เนื่องจากไม่มีระบบการทดน้ำระบายน้ำที่ดีพอ จริงอยู่บริษัทได้ทำประตูและทำ นบขึ้นหลายแห่ง แต่ก็กักได้แต่น้ำฝนที่ตกลงมาในบริเวณนี้และที่ไหลมาจากที่สูงลงมาเท่านั้น ถ้าปีไหนฝนตกน้อยกว่าปรกติ น้ำในแม่น้ำจะน้อยไปด้วย ซึ่งทำให้คลองที่บริษัทขุดขาดน้ำ ไปด้วย ทำให้ตื้นเขินเป็นช่วงเป็นตอนขึ้นมา น้ำที่ขังอยู่ก็จะหมักหมมมีรสกร่อยใช้ดื่มกินไม่ได้ ในกรณีเช่นนี้ไม่เพียงแต่ชาวนาจะขาดแคลนน้ำกินน้ำใช้เท่านั้น แม้การคมนาคมก็ทำไม่ได้ ที่เป็น เช่นนี้เพราะบริษัทไม่ได้มีจุดประสงค์ที่จะช่วยเหลือให้มีการชลประทานที่ดีพอสำหรับการทำนา

บริษัทต้องการเพียงเพื่อขุดคลองเข้าไปในป่าแล้วถือสิทธิ์ในที่ดิน 2 ฝั่งคลอง เพื่อขายที่ดินเอากำไรจากราษฎรเท่านั้นเอง คลองที่บริษัทขุดจึงเป็นแต่เพียงเส้นทางคมนาคมให้ราษฎรเข้าไปลงทูลงแรงบุกเบิกที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นที่น่าขึ้นมาเท่านั้นเอง จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 6 ชาวนาทำนาได้ไม่สมบูรณ์เหมือนอย่างเก่า เพราะขาดน้ำถึงกับพากันอพยพไปหาที่ทำกินใหม่ ในที่สุดรัฐบาลต้องขุดคลองรพีพัฒนศักดิ์เพื่อระบายน้ำจากแม่น้ำป่าสักเข้าบริเวณคลองรังสิต เพื่อแก้ไขปัญหาการขาดแคลนน้ำและจัดให้มีการชลประทานที่แท้จริงต่อไป⁷⁶

3. คลองที่อนุญาตให้เอกชนขุดเป็นราย ๆ ไป

นอกจากนี้ก็ยังมีการขุดคลองที่รัฐบาลอนุญาตให้ขุดเป็นราย ๆ ไปอีกหลายราย คือจะมีผู้มาขอเข้าชื่อออกเงินช่วยค่าขุดคลอง เพื่อต้องการที่ดินเป็นการตอบแทน รัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็อนุญาตหลายราย เช่น คลองหลวงแพ่ง คลองนี้หลวงแพ่งกรมการเมืองนครเขื่อนขันธ์เป็นผู้ขุดพร้อมกับราษฎรลงชื่อออกเงินช่วยในการขุดคลองในพ.ศ.2431 ได้เนื้อที่ 33,750 ไร่⁷⁷ ในปีเดียวกันนั้นพระยาสิทธิราชเดโชขุดคลองอุดมชลจร ได้เนื้อที่นา 20,625 ไร่ พ.ศ.2433 พระยาดำรงราชพลขันธ์ก็ได้ขุดคลองเจริญ ได้เนื้อที่นา 33,750 ไร่ ในปีเดียวกันรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้พระราชาภิรมล ขุดคลองพระราชาภิรมล ได้ที่นาจำนวน 40,000 ไร่⁷⁸ พ.ศ.2435 พระยาบรรณาสังหนาท(เจ๊ก) ได้รับอนุญาตให้ขุดคลองพระยาบรรณา เป็นชาวญวนบังคับบัญชาทหารญวนอาสาที่รับราชการอยู่ในเมืองไทย ท่านเห็นว่า ทหารญวนที่อยู่ในไทยยากจนมาก และไม่มีที่จะทำมาหากิน จึงร้องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตขุดคลองเพื่อเปิดที่รกร้างว่างเปล่าให้เป็นที่น่าขึ้นมา ชาวญวนจะได้อาศัยเป็นที่เพาะปลูกต่อไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นด้วยกับความคิดของพระยาบรรณา ในพ.ศ. 2441 พระองค์ก็พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ สมิงปันทะเล ผู้เป็นนายกองมอญรับราชการอยู่ในไทย ขุดคลองบางพลีใหญ่

ข. การบำรุงพันธุ์ข้าว

ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการส่งเสริมการทำนาปลูกข้าวในรูปแบบเชิงวิชาการมากขึ้น ทั้งนี้เพราะข้าวของไทยได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญเพิ่มขึ้นเรื่อยมาตั้งแต่มีการเปิดประเทศขายข้าวให้กับชาวต่างประเทศในสมัยรัชกาลที่ 4 ครั้นมาถึงช่วง พ.ศ.2439 ข้าวของไทยเริ่มตกต่ำ เนื่องจากมีปัญหาที่พันธุ์ข้าว ดังนั้นทางราชการจึงจำเป็นต้องแก้ไขและส่งเสริมตลอดจนยกระดับข้าวให้มีคุณภาพดีขึ้น

เหตุที่จำเป็นจะต้องปรับปรุงพันธุ์ข้าว นั้น เพราะพันธุ์ข้าวของไทยในสมัยนั้นตกต่ำลงอย่าง ไม่ควรจะเป็น เมื่อเทียบกับข้าวของต่างประเทศแล้ว ข้าวไทยจะมีคุณภาพและขายได้ราคาต่ำกว่า มาก ทั้งนี้เพราะข้าวไทยมีหลายพันธุ์ หลายขนาดปะปนกัน ต่างประเทศจึงตีราคาข้าวให้ในขั้น ต่ำ แต่เมื่อต่างประเทศซื้อไปแล้วก็เอาเข้าเครื่องคัดแยกเอาข้าวเม็ดงาม ๆ ไปปนขายเป็นข้าวอย่าง ดีของอินเดีย ส่วนข้าวที่เหลือคัดแล้วเอาไปขายในนามข้าวไทย⁷⁹

ทางการไทยก็พบสาเหตุที่ทำให้พันธุ์ข้าวไทยตกต่ำ ซึ่งมีมากมายหลายประการ เช่น การขาดวิธีการเพาะปลูกที่ดี ขาดการคัดเลือกพันธุ์ดี กำลังคนที่ใช้ในการเพาะปลูกมีไม่เพียงพอ ทำให้ขาดการดูแลรักษาต้นข้าวที่ปลูกไว้ ดินฟ้าอากาศไม่ค่อยอำนวย ปีใดฝนแล้งก็ต้องปลูก ข้าวหลาย ๆ ครั้งลงในดินแปลงเดิม เพราะข้าวที่ปลูกไว้แต่เดิมนั้นจะเฉาตายไป ดังนั้นจึงทำให้เกิดพันธุ์ ข้าวที่คละปนกัน ชาวนาเองก็ยังไม่เห็นความสำคัญในการเลือกพันธุ์ข้าว นอกจากนั้นยังมีปัญหา มาจากพ่อค้าข้าวและโรงสีข้าว ที่ทำให้คุณภาพของข้าวตกต่ำ ทั้งนี้จะเห็นได้จากที่หม่อมราชวงศ์ สุวพรรณ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ผู้จัดการบริษัทหุุดคลองแลคูนาสยามได้กล่าวถึงเหตุที่ทำให้ข้าวไทยมี คุณภาพต่ำว่า

...แต่ประมาณ 3 ปีเศษที่แล้วมานี้ พวกพ่อค้า
แลเจ้าของโรงสีไฟมีเสียงว่า เข้าในประเทศเราไม่ดี
เหมือนแต่ก่อน คือสีแล้วมักไม่ได้เนื้อ แลเมล็ด
เข้าก็ไม่สม่ำเสมอ เหวลงทุกที่ โดยเหตุตามที่เป็น
มาแล้ว เพราะพวกเรือพ่อค้าที่รับซื้อเข้าที่คิม่าปน
กับเข้าที่ไม่ดีราคาต่ำ เป็นต้น ที่คลองรังสิตได้
เห็นไปตั้งอยู่ฉางแล้วเที่ยวซื้อเข้าในเมืองปราจีน
เมืองนครนายก มาปะปนระคนกันชั้นหนึ่งแล้ว
ครั้นมาในกรุงเทพฯ แลคลองผดุงตั้งรวบรวมมี
เรือถ่ายหลายแห่ง หลายตำบล ขายคละปะปนกัน
ไปอีกชั้นหนึ่ง เพราะฉะนั้นเข้าจึงได้เสียเมล็ด ไม่
สม่ำเสมอมาตั้งหลายปีแล้ว...⁸⁰

ตัวอย่างหลักฐานที่แสดงว่าดินฟ้าอากาศมีอิทธิพลต่อพันธุ์ข้าว กล่าวคือ ถ้าปีใดฝนแล้งจะ
ให้ข้าวเลวลง ดังเช่นเมื่อคราวที่เกิดฝนแล้ง ในปี พ.ศ.2439

...เมล็ดพรรณเข้าได้ปะปนในที่นาเดียว ด้วย
การทำนาไม่ใคร่สะดวก ต้องเปลืองเข้าปลูกมาก
คือได้เกาะหวานไว้แล้ว มีหนูคู้รับประทานเสีย
บ้าง ปูหนีบบ้าง น้ำท่วม ฝนแล้งบ้าง ต้อง
หวานซ้าลงไปจนหมดเข้าปลูก ต้องใช้เข้าที่
เก็บไว้รับประทาน ซึ่งมีพรรณเข้าปะปนกันมา
หวานหรือตกกล้าแทนเข้าปลูก บางแห่งที่ไม่
มีก็ต้องเที่ยวหีบยืมเข้ามา จึงได้พรรณเข้าที่
ปะปนเหมือนกัน⁸¹

ด้วยเหตุผลต่าง ๆ นี้เองทำให้ต้องรีบแก้ไขโดยเร็ว ดังนั้นหนทางแรกที่จะชักชวนให้
ชาวนารู้จักสนใจในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวก็ต้องเริ่มด้วยการหาพันธุ์ข้าวที่ดี มาประกวดพันธุ์ข้าว
ขึ้น แต่ในการดำเนินงานเบื้องต้นนั้น เป็นผลงานของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยาม ซึ่งจัดขึ้นที่
ตำบลคลองรังสิต ในพ.ศ.2439 ทั้งนี้เพราะบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามได้พิจารณาเห็นความสำคัญ
และความจำเป็นที่จะต้องเริ่มงานส่งเสริมการคัดเลือกพันธุ์ข้าวว่า “ถ้าไม่จัดการให้มีพรรณเข้าที่สม่ำเสมอ
ไม่ปะปน ทำเป็นพรรณต่อไปแล้ว ผู้ที่มีกำลังก็คงใช้พรรณเข้าที่มีดีนั้นต่อไป แต่ผู้ที่อดคิด
ขัดสน ไม่มีกำลังโดยมากหลายร้อยละ ก็หาพรรณเข้าปลูกที่ดีไม่ได้ จำเป็นต้องใช้เข้าปะปนทำเป็น
พรรณต่อไป เข้าก็ยังไม่คิดดีได้”⁸² บริษัทจึงได้คิดจัดหาพันธุ์ข้าวที่ดีหลายชนิดมาให้แก่
ราษฎร โดยจัดหาซื้อมาจำหน่ายแลแจ้งให้ผู้ที่มิใช่ชาวมลฑลโตนำมาประกวดประชันกัน ถ้าข้าวของใคร
ที่ชนะเลิศจะได้รับรางวัล 40 บาท ก็ได้มีผู้นำข้าวมาประกวดเป็นจำนวนมาก มีพันธุ์ข้าวหลายพันธุ์
หลายชนิด ทางบริษัทได้ตรวจตัดสินและมอบรางวัลให้

นี่เป็นการเริ่มต้นของหน่วยงานเอกชน และผู้จัดการบริษัทแห่งนี้ ได้เสนอความเห็นต่อ
เสนาบดีกระทรวงเกษตรราชการว่าควรจะได้มีการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้น เพราะที่บริษัททำนั้นแค่ที่
รังสิต ผลจึงยังไม่ได้ข้าวพันธุ์ที่ดีมาก เข้าใจว่าที่ตำบลอื่น ๆ คงมีพันธุ์ข้าวที่ดีกว่าอีกมาก จึง
ปรารถนาจะให้ทางราชการเป็นฝ่ายจัดการประกวดเสีย ทางกระทรวงเกษตรราชการก็ไม่ขัดข้องและ
เริ่มทะนุบำรุงพันธุ์ข้าวด้วยการจัดประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นที่เมืองธัญบุรี มณฑลกรุงเทพฯ ใน
วันที่ 1 มีนาคม 2450 ในการประกวดครั้งนี้ ข้าวที่ชนะเลิศได้รับรางวัลถึง 400 บาท โดยกระทรวง-
เกษตรราชการได้ประกาศให้ชาวนาในมณฑลกรุงเทพฯทราบทั่วกัน และจัดหาพันธุ์ข้าวมา
ประกวด ผลปรากฏมีผู้นำพันธุ์ข้าวมาประกวดถึง 724 คน รวม 503 พันธุ์ แต่มีชื่อซ้ำกันอยู่

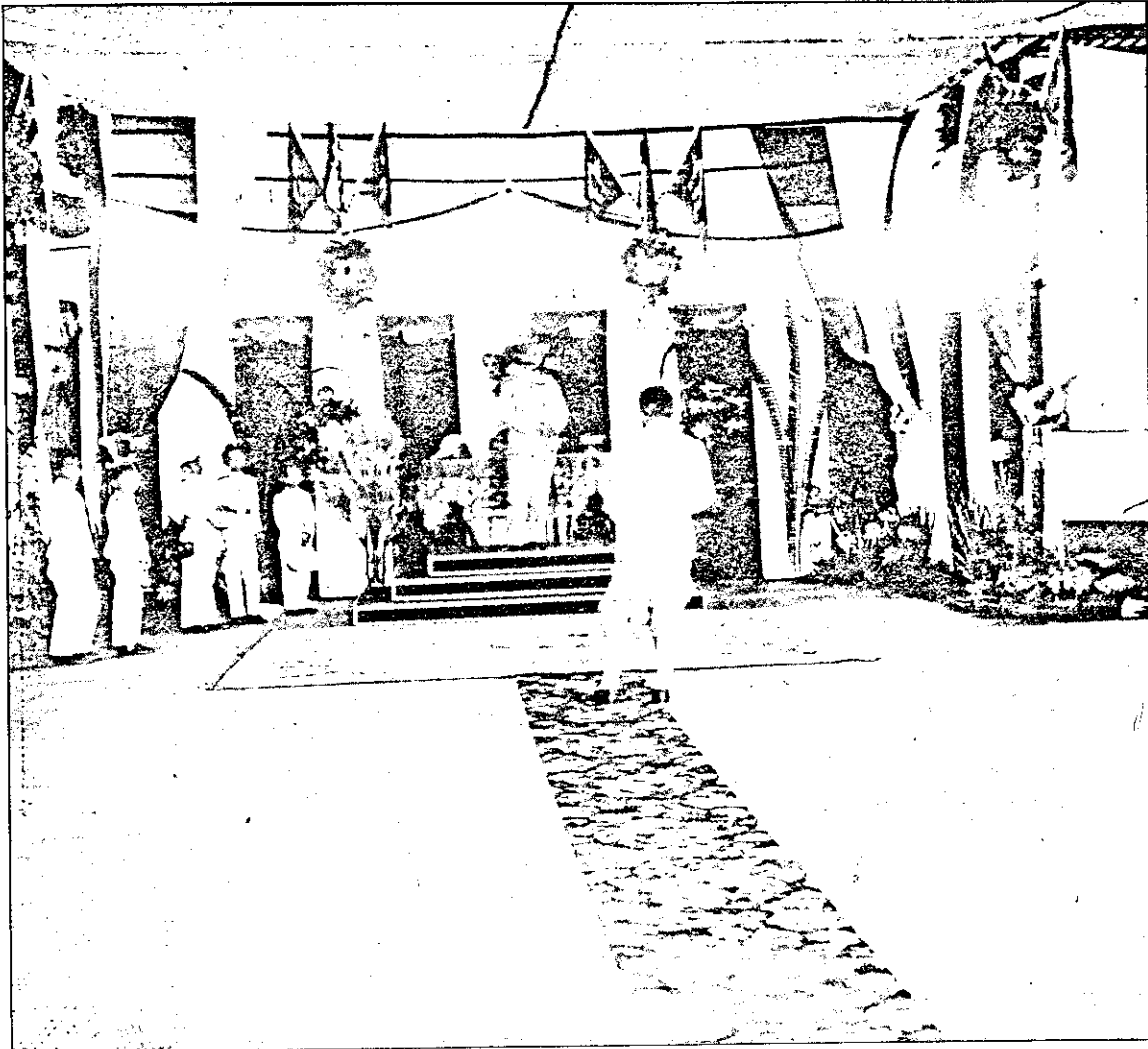

บ้าง ถ้าจะนับรายชื่อพันธุ์ข้าวได้ถึง 165 ชื่อ มีกรรมการพิจารณาตัดสิน 14 คน ประกอบด้วย ข้าราชการ พ่อค้า ชวนา เจ้าของโรงสีไฟ โดยมี ม.ร.ว.สุวพรรณ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา เป็น ประธานกรรมการ หลักเกณฑ์ในการพิจารณามี 10 ประการคือ ขนาดใหญ่ เนื้อสีขาว เนื้อข้าวขาว เปลือกบาง ปลูกบาง เนื้อข้าวมีมัน เมล็ดเสมอกัน น้ำหนักมาก เมล็ดงามพร้อม ผลการประกวดปรากฏว่า ข้าวที่ชนะเลิศคือ “ข้าวปิ่นทอง” ของนายเอี่ยม ผู้ใหญ่บ้านทำในทุ่งคลองชอย 5 อำเภอลำลูกกา แขวงเมืองธัญบุรี ในการประกวดพันธุ์ข้าวครั้งนี้ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยและนครบาลมาเป็นประธาน และมีข้าราชการ พ่อค้า ชวนาทั้งชาวไทย จีน และต่างประเทศ มาชมงานเป็นจำนวนมาก⁸³

ในปีต่อมากระทรวงเกษตรราธิการ ได้จัดประกวดพันธุ์ข้าวทั่วประเทศ ที่วัดสุทัศนเทพวราราม ในระหว่างวันที่ 12-18 มีนาคม พ.ศ.2451 ในการประกวดครั้งนี้ รัฐบาลได้ประกาศให้เมล็ดต่าง ๆ ทั่วประเทศได้ส่งพันธุ์ข้าวมาประกวด รัฐบาลออกค่าใช้จ่ายในงานนี้ถึง 20,000 บาท รวมทั้งค่ารางวัลประมาณ 3,000 บาท ได้มีห้างร้านชาวต่างประเทศนำเครื่องสีข้าวและเครื่องจักรไถนามาแสดงด้วย ในโอกาสนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปทอดพระเนตรด้วย และตรัสเตือนกระทรวงเกษตรราธิการว่า

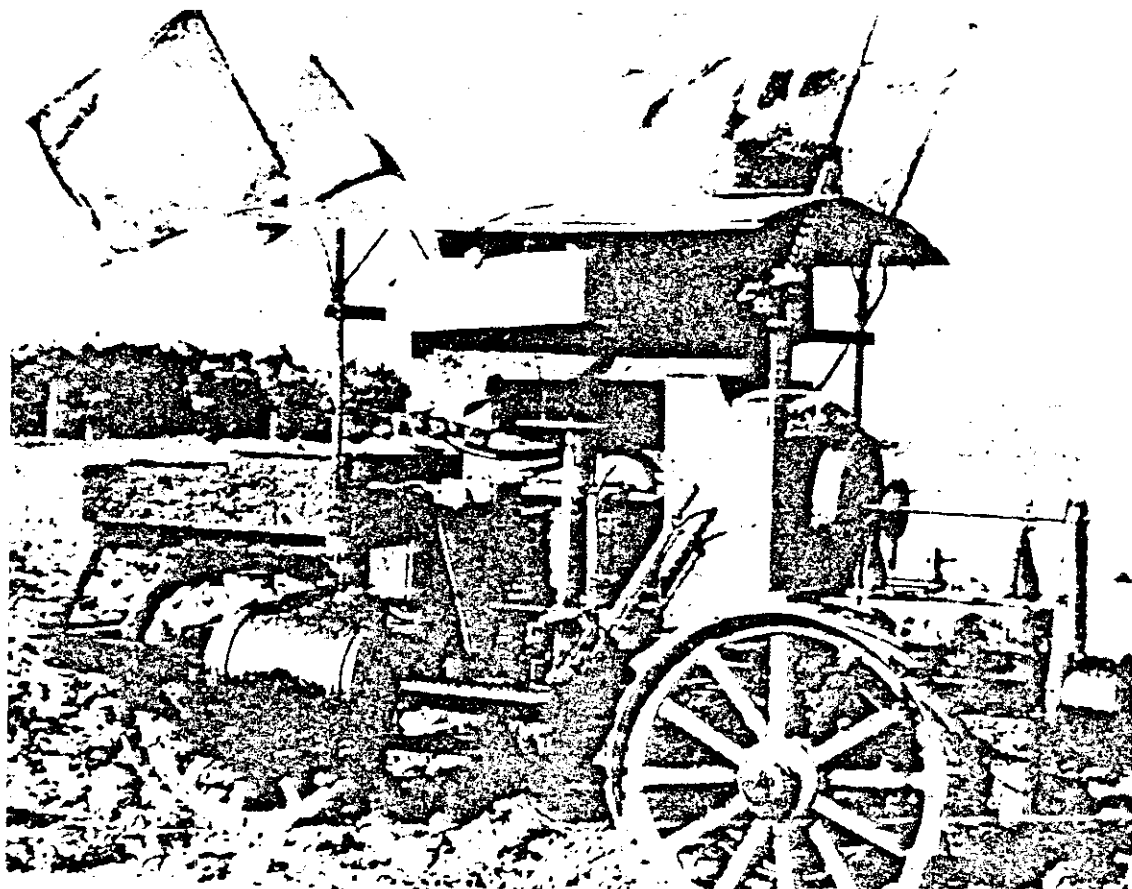
*...การแสดงผลเข้าเป็นทางดี ควรจะให้มันต่อไป
แต่ควรจะให้คิดให้เป็นประโยชน์จริง และเป็นรูปการที่จะ
ดำเนินไปได้ อย่าให้เป็นการขอแรงกัน ขายผ้าเอา
หน้ารอดว่า พอขึ้นชื่อว่าได้บำรุงการค้าขายโดยทาง
แสดงผลเข้าเท่านั้น⁸⁴*

การประกวดพันธุ์ข้าวก็ยังไม่หยุดแค่ปี พ.ศ.2451 ในปี พ.ศ.2453 รัฐบาลได้ขยายงานประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นอีกครั้ง เป็นงานใหญ่กว่าครั้งก่อน ๆ เรียก “งานแสดงกลสิกรรมและพาณิชยกรรม” ขึ้นที่วังสระปทุมวัน ในระหว่างวันที่ 9-27 เมษายน 2453 การประกวดครั้งนี้มีสาระกว้างขวางกว่าครั้งก่อน ๆ กล่าวคือ นอกจากจะได้มีการประกวดพันธุ์ข้าวแล้ว ยังมีการประกวดผลไม้ ประกวดรังไหมและเส้นไหม ประกวดสัตว์พาหนะและปศุสัตว์ และประกวดเครื่องจักรทำนาด้วย การจัดงานแสดงกลสิกรรมและพาณิชยกรรมครั้งนี้เป็นงานที่ยิ่งใหญ่และมีประชาชนไปชมเป็นจำนวนมาก รัฐบาลได้จัดให้มีการแสดงกลสิกรรมและพาณิชยกรรมอีกครั้งใน พ.ศ.2454 สมัยรัชกาลที่ 6 หลังจากนั้นมารัฐบาลก็ได้เปลี่ยนนโยบายใหม่ แทนที่จะจัดการแสดงและประกวดที่กรุงเทพฯ แห่งเดียว รัฐบาลก็ได้กระจายงานให้เมล็ดต่าง ๆ ทั่วประเทศไปจัดทำ⁸⁵

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเปิดงานการแสดงกลสิกรรมแลพานิชการ
ครั้งที่ 1 ณ สระปทุม (ใกล้สี่แยกราชประสงค์ในปัจจุบัน) เมื่อ ร.ศ.129 (พ.ศ.2453) ในปลาย
รัชกาล

จากเทพชู ทับทอง, *กรุงเทพฯในอดีต* (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอักษรบัณฑิต,
2522), หน้า 196

ควายยนต์คันแรกๆ ของเมืองไทย ที่หม่อมราชวงศ์สุวพรรณ นำมาใช้งาน และมา
ร่วมแสดงในงานการแสดงกลสิกรรมแลพานิชการ ครั้งที่ 1

จากเทศฐุ ทับทอง, *กรุงเทพฯในอดีต*(พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอักษรบัณฑิต,
2522), หน้า 198

ผลจากการเปิดประกวดพันธุ์ข้าว ดูเหมือนจะเป็นที่น่าพอใจ เพราะเจ้าพระยาวงษาานุประพัทธ์ เสนาบดีกระทรวงเกษตรราชการได้กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6 เมื่อคราวเสด็จพระราชดำเนินทรง เปิดงานแสดงกสิกรรมและพาณิชการ ครั้งที่ 2 ในปีพ.ศ. 2454 ว่า

...การแสดงกสิกรรมแลพาณิชการในศก 129 (พ.ศ.2453)

ที่แล้วมานั้นมีผลอย่างไร ก็อาจจะเห็นปรากฏได้ใน การแสดงในศกนี้บ้างแล้ว ด้วยสรรพพันธุ์อาหารต่าง ๆ ที่รัฐบาลคิดจะบำรุงให้เจริญดียิ่งขึ้น มีข้าว เป็นต้น พันธุ์ข้าวต่าง ๆ ที่มีผู้ส่งมาแสดงในคราวนี้ ถึงแม้ว่า จะมีจำนวนน้อยกว่าในการแสดงคราวที่แล้วมาก็จริง แต่พันธุ์ข้าวต่าง ๆ ที่ส่งมาแสดงในครั้งนี้ ล้วนเป็นพันธุ์ ที่ดีกว่าที่ส่งมาแสดงในศก 129 ทั้งสิ้น ซึ่งกระทำ ให้ เห็นได้ว่า ชาวนาของเราได้พากันเริ่มเข้าใจวิธีปลูกข้าว ดียิ่งด้วยพันธุ์ข้าวที่ส่งมาแสดงในครั้งนี้นี้ล้วนเป็นข้าว อย่างดี ใกล้เคียงกับความต้องการของตลาดข้าวในนานา ประเทศแทบทั้งสิ้น⁸⁶

ผลงานของกระทรวงเกษตรราชการในการช่วยเหลือชาวนาในเรื่องพันธุ์ข้าว นอกจากจะจัด ประกวดพันธุ์ข้าวและเผยแพร่พันธุ์ข้าวที่ดีให้ราษฎรทราบแล้วยังได้จัดซื้อพันธุ์ข้าวกาลโวไลนา เข้ามาแจกจ่ายให้ราษฎรไปทำพันธุ์ เพราะข้าวพันธุ์นี้ปลูกที่เมืองอเมริกา มีจำหน่ายอยู่ใน ยุโรป เป็นข้าวเกรดดีที่จัดเป็นลำดับที่ 1 นอกจากนี้ยังได้จัดส่งพันธุ์ข้าวไทยไปวิเคราะห์ที่ ญี่ปุ่น ในรัชสมัยรัชกาลที่ 5 และต่อมาในรัชสมัยรัชกาลที่ 6 รัฐบาลได้ตั้งสถานีทดลองปลูกข้าว ขึ้น เพื่อทดลองและขยายพันธุ์ให้ราษฎรทำการเพาะปลูกต่อไป แต่เนื่องจากว่าในสมัยนั้น รัฐบาลได้หันไปเอาใจใส่ในด้านการออกหนังสือรับรองกรรมสิทธิ์ที่ดินมากขึ้น จึงทำให้งานด้านส่งเสริมการเพาะปลูกลดความสำคัญลงไป⁸⁷

ค. ด้านเครื่องมือทำนา

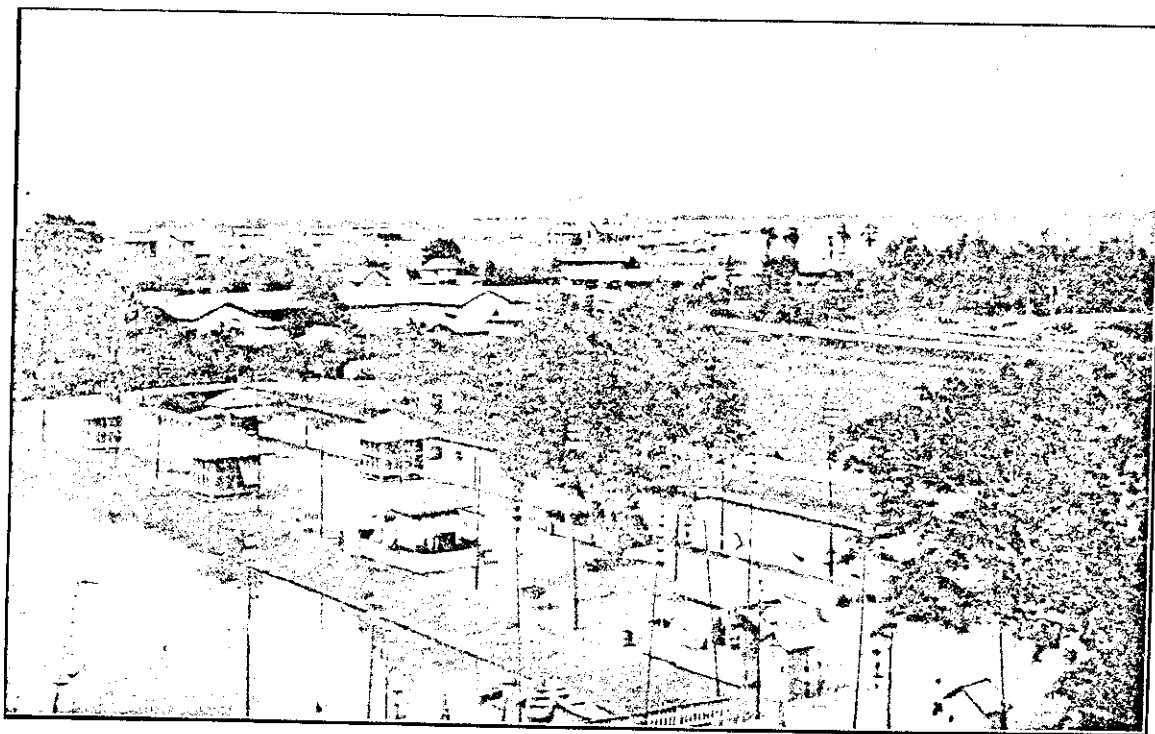
งานนี้เริ่มต้นก็ไม่ใช่งานของรัฐบาลอีกเช่นเคย แต่เป็นผลงานของเอกชน ได้เริ่มหาเครื่องมือ ไถนาที่ทนแรงและทำการเพาะปลูกได้ในปริมาณที่มากขึ้น ไถที่ได้มีผู้นำเข้ามาทดลองใช้นี้มี หลายแบบ ส่วนมากใช้กับเครื่องจักรไอน้ำ ในพ.ศ.2450 บริษัทกสิกรรมสยามได้ให้วิศวกรที่มีความ เข้าใจดีเกี่ยวกับการทำนาในประเทศไทย ออกไปสืบหาเครื่องไถนาที่ใช้เครื่องยนต์ในประเทศ

ยุโรป บริษัทนี้จึงได้สั่งซื้อเครื่องไถนามาจากประเทศอังกฤษเครื่องหนึ่ง เครื่องไถนาเครื่องนี้มีพร้อมทั้งเครื่องไถ เครื่องคราด และเครื่องหยอดข้าวด้วย รถยนต์สำหรับลากไถนาชนิดนี้เป็นเครื่องยนต์ที่ใช้ น้ำมันขนาด 50 แรงม้า แต่เมื่อบริษัทได้นำเครื่องยนต์ชนิดนี้เข้ามาทดลองใช้แล้วปรากฏว่า เครื่องยนต์ชนิดนี้สามารถไถในบริเวณพื้นที่แห้งได้ผลดี แต่เครื่องยนต์มักจะเสียบ่อย ๆ เพราะอากาศร้อน⁸⁸

ในคราวเดียวกันกับที่บริษัทกลีกรมสยามได้นำเครื่องยนต์ไถนาเข้ามาทดลองนี้ ชาวเยอรมันชื่อ นายยิว เกนซัน ได้นำเครื่องทำการเพาะปลูกที่ใช้แรงเครื่องจักรไอน้ำเข้ามาทดลองใช้ในทุ่งหลวงรังสิตเหมือนกัน เครื่องทำนาคด้วยเครื่องจักรไอน้ำนี้มีน้ำหนักมาก ซึ่งพื้นดินท้องทุ่งของเราทานไม่ได้ การที่จะให้เครื่องลื้อไปบนพื้นดินก็จะติดขัดไม่สะดวก จำเป็นต้องคิดวางรางเหล็กสำหรับเลื่อนเครื่องจักรไปในที่ต่าง ๆ จึงจะเป็นการสะดวก เครื่องจักรไถนาชนิดนี้ ถ้าไถในขณะที่ดินแห้งนั้นจะไถได้ประมาณ 30-50 ไร่ ในเวลา 12 ชั่วโมง แต่ถ้ามีฝนตกดินอ่อนบ้างแล้วจะไถได้ถึง 80 ไร่ ในเวลาเดียวกัน เจ้าพระยารวงษาอนุประพัทธ์ได้ให้ข้อคิดเห็นเกี่ยวกับการทดลองใช้เครื่องไถนาแบบนี้ว่า

...ส่วนคนงานที่จะต้องใช้สำหรับเครื่องจักรนั้น เครื่องหนึ่งต้องใช้ไม่น้อยกว่า 13 คน กับคนระวังเครื่องคนหนึ่ง ระวังไถ 4 คน ตักน้ำขนพื้น 2 คน รวม 2 เครื่อง ต้องใช้คนประมาณ 40 คน เครื่องจักรไถนาชนิดนี้ตามที่ได้เห็นมา เมื่อกำลังทำนาคอยู่นั้นก็เชื่อว่าจะทำการไถได้ดี แต่ถ้ามาหวนคิดดูแล้วก็เห็นว่า จะเปลืองเงินมากอยู่ จึงเห็นว่า ถ้าปลูกแต่ข้าวอย่างเดียวแล้ว ผลที่จะได้นั้นจะไม่คุ้มกับรายจ่าย...⁸⁹

ในรัชกาลที่ 5 นั้น เพียงแต่ได้มีการนำเครื่องทุ่นแรงต่าง ๆ เข้ามาทดลองใช้ ยังไม่ได้นำมาใช้อย่างแพร่หลาย เนื่องจากเครื่องจักรนั้นในครั้งนั้นนอกจากจะมีราคาแพงแล้ว ยังต้องลงทุนอีกมาก เครื่องจักรยังมีคุณภาพไม่ดีพอและเปลืองค่าโสฬหุยมมาก

บริเวณงาน “การแสดงกลีกรรรมแลพานิชการ” ครั้งที่ 2 ในต้นรัชกาลที่ 6 ส่วนการ
แสดงครั้งที่ 1 มีในปลายรัชกาลที่ 5 ถนนที่เห็นทางขวามือคือ ถนนราชดำริในปัจจุบัน และ
หลังคายาวที่เห็นไกลลิบ คือโรงงานมักกะสัน

จากเทพชู ทับทอง, *กรุงเทพฯในอดีต* (พระนคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดอักษรบัณฑิต,
2522), หน้า 200

ในการปรับปรุงการทำนา ผลผลิตข้าวเพิ่มขึ้นในระหว่างพ.ศ.2444 ถึง พ.ศ.2462 เป็นผลมาจากการขยายตัวมากขึ้นของพื้นที่ที่ใช้ทำนากว่าคือพื้นที่ที่ใช้ทำนาได้เพิ่มมากขึ้นทุกปี จากเนื้อที่ประมาณ 5.8 ล้านไร่ในพ.ศ.2393 เพิ่มขึ้นเป็น 9.2 ล้านไร่ ในพ.ศ.2448-พ.ศ.2452 และเพิ่มขึ้นเป็น 11.5 ล้านไร่ ในระหว่าง พ.ศ.2453 - พ.ศ.2457 ส่วนการปรับปรุงทางเทคนิคการปลูกข้าวนั้น ยังไม่มีผลต่อการเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าว⁹⁰

3.3.3 การดำเนินนโยบายทางการทำนาในสมัยรัชกาลที่ 6

ข้อสังเกตเกี่ยวกับการทำงานส่งเสริมช่วยเหลือชาวนาในรัชกาลนี้ จะเห็นได้ว่าเป็นการทำงานแก้ไขปัญหาด่าง ๆ ที่เกิดขึ้น สืบเนื่องมาจากรัชกาลก่อนนั่นเอง กล่าวคือ เมื่อพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ ปัญหาด่าง ๆ ของชาวนาที่มีเรื้อรังมานานแล้ว ซึ่งพระองค์จะต้องดำเนินการแก้ไข ซึ่งจะเสนอควบคู่กันไประหว่างปัญหาและการแก้ไขของรัฐบาลสมัยรัชกาลที่ 6 ปัญหาที่เกิดขึ้นแก่ชาวนาในสมัยนี้มีทุกขั้นตอนของการประกอบอาชีพทำนาทีเดียว เริ่มต้นจากเรื่องปัญหากรรมสิทธิ์ในที่ดิน ปัญหาแรงงาน ปัญหาเรื่องพันธุ์ข้าวที่จะปลูก ปัญหาเรื่องน้ำฝน-น้ำท่า ปัญหาเรื่องการค้าข้าว ซึ่งคลุมถึงการเอาไรต์เอาเปรียบของพ่อค้าคนกลาง และการใช้มาตรการชั่ง ตวง วัดที่ไม่ยุติธรรม รวมทั้งปัญหาการเสียดินที่แพงเกินไปด้วย

ก. เรื่องเกี่ยวกับที่ดิน

ปรกติที่ดินที่ชาวนาทำการเพาะปลูก อาจแบ่งออกเป็น 2 ประเภท คือ ประเภทแรก ชาวนาเป็นเจ้าของที่ดินเอง ประเภทที่สอง ชาวนาไม่ได้เป็นเจ้าของที่ดิน แต่เช่าผู้อื่นทำการเพาะปลูก และเสียด่าเช่าเป็นเงินหรือข้าวแล้วแต่จะตกลงกับเจ้าของที่ดิน นอกจากนี้ชาวนาอาจจะทำการเพาะปลูกในที่ของผู้อื่น โดยแบ่งครึ่งผลผลิตที่ได้ เช่นการทำนา เมื่อได้ข้าวจะแบ่งครึ่งกัน วิธีการทำนาแบ่งครึ่ง ชาวนาค่อนข้างเสียเปรียบเพราะต้องเป็นผู้ลงมือทำนาเองด้วยความลำบาก นับตั้งแต่การเริ่มไถ ปรบที่นา ลงมือปลูกข้าว การเก็บเกี่ยวและการขนส่ง เป็นต้น⁹¹

ชาวนาที่ต้องอาศัยที่ดินผู้อื่นทำการเพาะปลูกมักจะมีปัญหากับเจ้าของที่ดิน นอกจากนี้ ความไม่แน่นอนของเจ้าของที่ดิน ซึ่งชอบซื้อขายที่ดินเพื่อหวังกำไร ก่อให้เกิดปัญหาต่อผู้ที่ทำการเพาะปลูกในที่ดินแปลงนั้น เพราะไม่รู้ว่าอนาคตจะเป็นอย่างไร จึงไม่คิดที่จะปรับปรุงที่ดินให้ดีขึ้น ปัญหาเหล่านี้นับเป็นอุปสรรคอย่างหนึ่งในการประกอบอาชีพของชาวนา อย่างไรก็ตามแม้ว่าการปกครองตามระบบศักดินาของไทย จะเปิดโอกาสให้ผู้มีอำนาจและขุนนางได้เป็นเจ้าของที่ดินเป็น

ส่วนมาก แต่ราษฎรทั่วไปก็ยังมีโอกาสที่จะถือครองที่ดินได้ ซึ่งหลักเกณฑ์ในการถือครองที่ดิน ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้กำหนดในพระราชบัญญัติลักษณะออกโฉนดที่ดิน ร.ศ.127 ตามมาตรา ที่ 59 กล่าวไว้ว่า

ถ้าผู้ใด ไปจับจองที่ดิน ซึ่งเป็นที่ว่างมีอยู่ในเขต
ท้องที่ที่ได้ออกโฉนดแผนที่แล้ว ให้ผู้นั้นปักไม้แก่น
หมายเลขที่ซึ่งจะขอจองไว้ทุกมุม แล้วเชิญกำนัน
ผู้ปกครองตำบลท้องที่ซึ่งจะขอจับจองนั้น พร้อม
ผู้ซึ่งปกครองที่ดินอยู่ใกล้ที่ซึ่งจำของจองไม่ต่ำกว่า
2 คน เป็นพยาน แล้วทำเรื่องราวของจองที่นั้นยื่น
ต่อกรมการอำเภอ ผู้ปกครองท้องที่เรื่องราวนี้นี้
ต้องลงชื่อกำนันและพยานรับ"²

เมื่อราษฎรไปจับจองที่ดินแล้ว รัฐบาลจะออกใบสำคัญให้ไว้เป็นหลักฐาน เพื่อแสดงการถือครองที่ดินนั้น ใบสำคัญนี้ทางราชการออกให้เช่นใบเหยียบย่ำ ใบจอง และตราแดง เป็นต้น ในสมัยรัชกาลที่ 6 เนื่องจากมีปัญหาเรื่องชาวนาไม่มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง จึงได้มีการขยายการถือครองที่ดินให้กว้างขวางยิ่งขึ้น โดยเฉพาะที่มณฑลภาคใต้ เช่น มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลภูเก็ตและมณฑลปัตตานี เป็นต้น มีราษฎรทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศมาขอจับจองที่ดินทำสวนมะพร้าว และทำสวนยางกันมาก รัฐบาลซึ่งกำลังร่างพระราชบัญญัติที่ดินขึ้นใหม่ แต่ยังไม่เสร็จทันใช้บังคับการจับจองที่ดินมณฑลภาคใต้ จึงได้ประกาศข้อบังคับเพื่อออกใบเหยียบย่ำชั่วคราวให้กับราษฎร เรียกว่า ประกาศข้อบังคับชั่วคราวสำหรับการเพาะปลูกสวนใหญ่ สมพัศกรที่ไร่แลนา ร.ศ. 129

หลักเกณฑ์ที่รัฐบาลให้ราษฎรจับจองที่ดินได้ปรากฏในสารตราว่าด้วยข้อบังคับการจับจองที่ดินทำการเพาะปลูกสวนใหญ่ สวนสมพัศกร ที่ไร่และที่นาจากกระทรวงเกษตรราชการถึงข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑลกล่าวไว้ว่า

ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลตรวจภูมิประเทศ
ในท้องที่ต่าง ๆ ว่ามีที่ดินในท้องที่ใด จำนวนเท่าใด
ที่เหมาะสมกับการทำนาและปลูกพืชผล มะพร้าว
ยางพารา เพื่อหวงห้ามไว้ในอำเภอหนึ่ง แห่งหนึ่ง
หรือหลายแห่งให้พอกับราษฎรในอำเภอนั้น โดย

เอาจำนวนชายฉกรรจ์เป็นเกณฑ์ คนหนึ่ง 200 ไร่
แล้วปักหลักหมายเขตไว้ อย่าให้ใครล้ำที่ของผู้อื่น⁹³

ต่อมารัฐบาลได้แก้ไขข้อความบางตอนของประกาศข้อบังคับชั่วคราวสำหรับเพาะปลูกสวนใหญ่ สวนสมพักศร ที่ไร่แลนา ร.ศ.129 เพื่อให้เหมาะสมกับนโยบายที่จะขยายพื้นที่การเพาะปลูก ข้อความที่แก้ไขจากข้อความเดิม คือ “ให้หวงห้ามไว้ในอำเภอหนึ่ง แห่งหนึ่งหรือหลายแห่งก็ได้ ให้พอกับราษฎรในอำเภอนั้น เอาจำนวนชายฉกรรจ์เป็นเกณฑ์ คนหนึ่ง 200 ไร่” เป็น “ให้หวงห้ามไว้ในเขตจังหวัดเมืองแห่งหนึ่ง แห่งหนึ่งหรือหลายแห่งก็ได้ ให้พอกับราษฎรในเมืองนั้น เอาจำนวนชายฉกรรจ์เป็นเกณฑ์ คนหนึ่งไม่เกิน 200 ไร่ แล้วแต่ข้าหลวงเทศาภิบาล กำหนดให้คนหนึ่งได้เท่าไรก็ได้”⁹⁴

หลังจากที่รัฐบาลได้ปรับปรุงการถือครองที่ดินโดยประกาศข้อบังคับเพื่อออกไปเหยียบย่ำชั่วคราว สำหรับการเพาะปลูกสวนใหญ่ สมพักศร ที่ไร่แลนา ร.ศ.129 แล้ว ได้มีราษฎรไปจับจองที่ดินกันมาก ซึ่งไม่มีแต่เฉพาะมณฑลภาคใต้เท่านั้น มณฑลอื่น ๆ เช่น มณฑลจันทบุรีก็มีราษฎรพากันไปจับจองที่ดินทำการเพาะปลูกเช่นเดียวกัน เพราะมณฑลนี้สามารถเพาะปลูกพืชผลไม้ต่าง ๆ ได้เหมือนมณฑลภาคใต้ รัฐบาลได้เห็นความสำคัญของมณฑลจันทบุรีว่าเป็นมณฑลหนึ่งที่ต้องส่งเสริมให้ราษฎรได้ประกอบอาชีพทางด้านเกษตรกรรมให้มากยิ่งขึ้น จึงได้ประกาศข้อบังคับชั่วคราวเพื่อออกไปเหยียบย่ำให้กับราษฎรที่เข้าไปจับจองที่ดินในมณฑลจันทบุรีในปีต่อมา⁹⁵

ข. ปัญหาแรงงาน

การทำนาต้องอาศัยแรงงานของคนและสัตว์ช่วย เมื่อชายฉกรรจ์ถูกเกณฑ์ไปรับราชการทหาร จึงทำให้ขาดคนทำนา การเกณฑ์ชายฉกรรจ์ตั้งแต่อายุ 18 ปี - 25 ปี ไม่ค่อยกระทบกระเทือน แต่ชวานอายุเกิน 25 ปี - 30 ปี หรือมีอายุเกิน 30 ปีถูกเกณฑ์ไปรับราชการทหารนับว่าเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการทำนา เพราะชวานวัยนี้มักเป็นหัวหน้าครอบครัวและกำลังมีบุตรที่ยังเล็ก บุตรไม่สามารถช่วยพ่อแม่ทำนาได้เต็มที่ เมื่อหัวหน้าครอบครัวไม่อยู่ภรรยาต้องทำหน้าที่แทนทุกอย่างทั้งการเลี้ยงดูบุตร และทำงานนอกบ้านรวมทั้งต้องดูแลรักษาทรัพย์สินต่าง ๆ ด้วย ทำให้เกิดความลำบากแก่ภรรยา บางครั้งการทำนาไม่ได้ผลจึงต้องแก้ปัญหาด้วยการขายโคกระบือ การขายโคกระบือและการจำนองที่ดินทำให้ชวานไม่มีทุนจะทำนาในปีต่อไป นอกจากนี้สัตว์เลี้ยงที่ใช้แรงงานเกิดโรคระบาด ถ้าไม่รักษาป้องกัน รักษา ก็จะเป็นผลเสียต่อการทำนาเช่นเดียวกัน⁹⁶

สำหรับเรื่องไร่รัฐบาลมีดำริจะมีการผ่อนผันหรือมีการยกเว้นการเกณฑ์ชายฉกรรจ์ ซึ่งมีอายุระหว่าง 25 ปี-30 ปี ไปรับราชการทหาร

นอกจากนั้นปัญหาแรงงานก็เป็นผลโดยอ้อมมาจากเรื่องการเก็บภาษีของรัฐบาลด้วย หนังสือของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามที่มีถึงรัฐบาล ให้ความเห็นว่าการทำนาในทุ่งหลวง รังสิต เกิดเสื่อมลงก็เพราะรัฐบาลประกาศเก็บค่าภาษีค่านาแพงขึ้น และเกณฑ์ราษฎรไปเป็นทหาร ทำให้มีกำลังคนในการทำนายน้อยลง พวกลาวที่เคยมารับจ้างทำนาในทุ่งรังสิต สามารถทำนาในท้องถิ่นของตนได้ผลดีกว่าแต่ก่อนและทำนาได้มากขึ้น จึงไม่ค่อยลงมารับจ้างทำนาในทุ่งรังสิต เกษตรกรชาตลุกจ้างมาช่วยทำงานจึงทำนาไม่สะดวก การทำนาเขตทุ่งรังสิตเริ่มเสื่อมลงมีคนทำนากันน้อยมาก ดังตอนหนึ่งในหนังสือของบริษัทกล่าวถึงการทำนา เขตทุ่งรังสิต ได้ผลดีว่า

...การทำนาในทุ่งหลวง เมื่อลงมือชุดคลองมีราษฎร
ทำนา 200-300 คน ได้อาศัยลาวหัวเมืองมารับจ้าง
ทำนา ดินฟ้าอากาศดีจึงทำนาได้ข้าว ค่านาถูกข้าว
ขายได้ราคาแพง เงินสยามราคาต่ำ เงินปอนด์ราคา
สูง ราษฎรทำนาได้รับประโยชน์ จึงทำให้คนมาทำนา
ที่ทุ่งหลวงมาก ประกอบกับพวกลาวทำนาไม่พอ
เลี้ยงชีพ จึงพากันมารับจ้างทำนาที่ทุ่งหลวง
ปีละหลายพันคน⁹⁷

และเหตุที่เสื่อม บริษัทก็รายงานว่า

...เมื่อรัฐบาลประกาศเก็บอากรค่านาแพงขึ้นและ
เกณฑ์คนไปเป็นทหารกัน มีทางรถไฟหลายสาย
พวกลาวทำนาในท้องถิ่นของตนดีกว่าแต่ก่อน
และทำนาได้มากขึ้น เพราะราคาข้าวดี... ส่วน
ทุ่งหลวงดินฟ้าอากาศดีปรกติ น้ำมากเกินไป
ความต้องการ ต้นข้าวล้มจมเสียหาย ราคาข้าว
ตกต่ำ เนื่องจากการแลกเปลี่ยนเงินสยามกับ
เงินปอนด์ เงินสยามราคาสูง เงินปอนด์ราคาต่ำ
ชาวนามีรายได้ไม่พอกับรายจ่ายให้ค่าจ้างลาว
พวกลาวจึงรังเกียจ ไม่อยากลงมารับจ้างน้อยลงทุกปี

พวกเขานำทำซึ่งต้องใช้ลูกจ้าง ถ้าไม่มีลูกจ้างก็
ทำไม่ได้ การทำนาในทุ่งหลวงน้อยลงตามลำดับ
กลายเป็นที่เปลี่ยว ไม่มีใครกล้าไปทำนา⁹⁸

ค. ปัญหาเรื่องน้ำ

เมื่อถึงฤดูกาลทำนา ก็พบปัญหาเรื่องน้ำ น้ำเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่ชาวนาไทยจำเป็นต้องใช้ในการเพาะปลูก บำรุงต้นข้าวและพืชอื่น ๆ ให้เจริญเติบโตจนสามารถเกิดผลผลิต แหล่งน้ำที่ใช้ในการทำนาได้จากน้ำฝนและน้ำท่า น้ำฝนทำให้เกิดน้ำท่าส่วนหนึ่งไหลไปตามแม่น้ำและลำคลอง

ปัญหาที่เกิดขึ้นภายในรัชกาลนี้ก็คือ ความผันแปรหรือความไม่แน่นอนของธรรมชาติและคลองรับน้ำที่ขุดในสมัยรัชกาลที่ 5 เกิดดินเจินขึ้นมา กล่าวคือ ฝนไม่ตกต้องตามฤดูกาลติดต่อกันมาหลายปี ตั้งแต่พ.ศ.2453-พ.ศ.2456 เมื่อพ.ศ.2454 เป็นปีแรกที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6 ขึ้นครองราชย์สมบัติ พอได้เกิดฝนแล้งจัดและใน พ.ศ.2455 ได้เกิดฝนแล้งติดต่อกันอีก การทำนาทั้งนาดำและนาหว่านไม่ได้ผล ชาวนาผลิตข้าวได้น้อย ความอดอยากจึงเกิดขึ้นทั่วไป โดยเฉพาะราษฎรที่อาศัยอยู่ในเขตรอบนอกเมืองและตามมณฑลต่าง ๆ ต้องบริโภคพวกหัวเผือกหัวมันแทนการบริโภคข้าว ราษฎรที่อยู่เขตชานเมืองและในตัวเมืองได้รับความเดือดร้อนเช่นเดียวกัน

สำหรับแหล่งน้ำต่าง ๆ ตามธรรมชาติ เช่น บึง ห้วย หนอง คลองและบาง ซึ่งอยู่ในที่นาของชาวนา เป็นที่อาศัยของพวกสัตว์น้ำแล้ว ก็ไม่สามารถจับสัตว์น้ำในที่นาของตนเองได้ เนื่องจากพวกจีนและญวนขออนุญาตผูกขาดการจับสัตว์น้ำ นอกจากนี้จีนและญวนยังมุ่งแต่จะหาประโยชน์ใส่ตนอย่างเดียว เช่น วิดน้ำในแหล่งน้ำให้แห้ง เพื่อสะดวกในการจับสัตว์น้ำ แต่ชาวนาต้องการน้ำส่วนนี้ไว้ใช้สำหรับหล่อเลี้ยงต้นข้าว เมื่อเกิดการขาดแคลนน้ำ พวกผูกขาดจับสัตว์น้ำยังเจาะช่องทางไว้ที่ต่าง ๆ เพื่อให้น้ำไหลออกสำหรับใช้เรือบรรทุกปลา ซึ่งชาวนาไม่ต้องการให้น้ำไหลออกมาตามช่องทางเหล่านี้ ผลเสียจากการเจาะช่องทางน้ำไหลดังกล่าว เมื่อนานปีน้ำจะกัดเซาะกว้างกลายเป็นลำคลองหรือทางน้ำขนาดใหญ่ ซึ่งเป็นผลเสียหายต่อการเพาะปลูกมาก เนื่องจากไม่สามารถกักเก็บน้ำไว้ในแหล่งน้ำเหล่านี้ได้⁹⁹

ปัญหาลำคลองตื้นเขิน มีตัวอย่างเกิดขึ้นในการทำนาในทุ่งหลวงรังสิต ซึ่งเป็นแหล่งปลูกข้าวที่สำคัญแห่งหนึ่งของที่ราบภาคกลางลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนใต้ เกษตรกรเขตนี้นิยมผลิตข้าวได้มาก

เมื่อเริ่มขุดคลองรังสิตประยูรศักดิ์ใหม่ ๆ และมีน้ำท่าไหลเข้ามาตามคลองรับน้ำรังสิตผ่านเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก ทำให้การทำนาในเขตนี้ได้ผลดีอยู่ระยะหนึ่ง เมื่อเกิดสภาพน้ำฝน น้ำท่าไม่พอดีในการทำนา เกษตรกรจึงเดือดร้อน ไม่มีน้ำทำนาเช่นเดียวกับที่แห่งอื่นด้วย เพราะน้ำท่ามีระดับต่ำไหลเข้าคลองไม่สะดวกเหมือนแต่ก่อน ส่วนใหญ่เกิดจากคลองตื้นเขิน เนื่องจากขุดมาหลายปีและไม่ได้มีการปรับปรุงขุดคลองให้ลึกเหมือนเดิม พระยานนทบุรีศรีเกษตรากรม (เป็นผู้รักษาการเมือง รัษฎบุรี) ได้ไปตรวจดูการทำนาและระดับน้ำในคลองต่าง ๆ ของทุ่งรังสิตได้พบว่า คลองตื้นเขินเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะคลอง 6 วา สายบน และคลอง 6 วา สายล่าง และคลองซอยต่าง ๆ ตื้นเขินทำให้การทำนาไม่ได้ผล และใช้การคมนาคมไม่สะดวก บริษัทขุดคลองแลคูนาสยาม ซึ่งมีสัญญา กับรัฐบาลว่า จะซ่อมคลองให้ถ้ายังอยู่ในความดูแลของบริษัท แต่บริษัทก็ละเลย สนใจแต่ผลประโยชน์การเก็บเงินค่าเรือผ่านประตูน้ำอย่างเดียว ดังที่พระยานนทบุรีศรีเกษตรากรม ได้แจ้งหนังสือถึงพระยายมราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยไว้ว่า

...คลอง 6 วา สายบน คลอง 6 วา สายล่างและตาม
คลองซอยต่าง ๆ ตื้นเขินเป็นอันมาก เพราะบริษัทยัง
ไม่ได้ขุดซ่อม บริษัทขุดซ่อมคลองตื้นเขินระหว่างคลอง
8 ไปจนถึงคลอง 12 แล้วยกหยุด ราษฎรพากันร้องว่า
คลองตื้นเขิน การทำนาจึงไม่ได้ผลเหมือนเมื่อ 5-6 ปี
ที่แล้ว การใช้เรือลำเลียงข้าวซึ่งกำลังมีราคาแพงก็ไม่
สะดวก บริษัทได้รับผลประโยชน์จากการเก็บเงินเรือ
ราษฎรที่ผ่านประตูน้ำเป็นอันมาก อัตราค่าผ่านประตูน้ำ
จุฬาลงกรณ์แห่งเดียวมีรายได้สูงสุดประมาณวันละ
200 บาท รายได้ปานกลางประมาณวันละ 80 บาท และ
รายได้ต่ำประมาณวันละ 40 บาท รายได้จาก
เก็บเงินราษฎรเมื่อ 5-6 ปีที่แล้วเก็บเงินได้มากกว่านี้¹⁰⁰

แนวทางแก้ไขของรัฐบาล เพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ในการเพาะปลูกคือปิดกั้นน้ำลำคลองและคูนาในท้องที่ต่าง ๆ เพื่อให้มีน้ำเพียงพอที่จะนำไปใช้ในการทำนา การทอนน้ำจากลำน้ำ ลำคลองและคูนาดังกล่าวจะป้องกันไม่ให้น้ำไหลป่าเข้ามา ทำความเสียหายต่อการทำนาในที่ลุ่มด้วย นอกจากรัฐบาลจะจัดเจ้าหน้าที่คอยให้ความช่วยเหลือและแนะนำราษฎรให้ช่วยกันสร้างคูนาสำหรับให้น้ำไหลเข้าสู่ที่นาของตน ตลอดจนการดูแลรักษาอย่าให้ผู้ใดมาทำลายให้เสียหายได้¹⁰¹

สำหรับการแก้ปัญหาระยะยาวนั้น ทางรัฐบาลได้จัดตั้งโครงการชลประทานขึ้น โดยได้รับความช่วยเหลือจากผู้เชี่ยวชาญทางด้านเทคนิคและก่อสร้างจากอังกฤษ อังกฤษได้ส่งเซอร์โทมัส วอร์ด (Sir Thomas Word) มาช่วยจัดวางโครงการชลประทาน ในพ.ศ. 2456 ผลออกมา คือ โครงการชลประทานป่าสักใต้ และโครงการขอมประตุน้ำบางเหี้ย และขุดคลองข้อมทำนบที่อื่น ๆ

หลังจากที่โครงการชลประทานป่าสักใต้ได้เริ่มปฏิบัติงานเป็นทางการแล้ว จะเห็นว่าทั้งฝ่ายชาวนา ชาวไร่ และฝ่ายรัฐบาลต่างก็ได้รับประโยชน์ร่วมกัน สำหรับราษฎรที่เป็น ชาวนา ชาวไร่ โครงการนี้ช่วยแก้ปัญหาเรื่องน้ำที่ใช้ในการเพาะปลูก ดังจะเห็นได้จากหลังปี พ.ศ. 2460 ซึ่งเกิดน้ำท่วมใหญ่ การทำนาไม่ได้ออกร่นข้าวถูกน้ำท่วมได้รับความเสียหาย สัตว์เลี้ยงขาดแคลนอาหารและราษฎรก็มีความยากจนลง ผลจากการเกิดน้ำท่วมครั้งนี้ได้กระทบกระเทือนต่อการประกอบอาชีพของราษฎรต่อมาอีกหลายปี เมื่อโครงการชลประทานป่าสักใต้ได้เริ่มปฏิบัติงานเป็นทางการใน พ.ศ.2467 ถึงแม้ตัวเขื่อนพระรามหกจะไม่ได้ใช้ประโยชน์ทางด้านบรรเทาการเกิดน้ำท่วม แต่บทบาทของการปฏิบัติงานโดยใช้เขื่อนควบคุมการระบายน้ำเข้าสู่คลองส่งน้ำให้เป็นปกติ มีความสำคัญมาก ปริมาณน้ำที่คลองส่งน้ำรับน้ำเข้าสู่พื้นที่เพาะปลูก ซึ่งมีคลองซอยสาขาต่าง ๆ ช่วยรับน้ำอีกต่อหนึ่ง ทำให้พื้นที่เพาะปลูกมีน้ำเพียงพอต่อการเกษตรกรรม โดยเฉพาะในเขตพื้นที่เพาะปลูกของจังหวัดสระบุรีที่ติดต่อกับเขตจังหวัดอยุธยาจนถึงจังหวัดปทุมธานี ซึ่งเคยขาดแคลนน้ำเช่นเดียวกับเขตพื้นที่เพาะปลูกอื่น ๆ เมื่อคลองส่งน้ำโครงการชลประทานป่าสักใต้ผ่านไปถึงเกษตรกรรมสามารถเพาะปลูกได้ผลดี¹⁰²

แต่ยังมีเขตพื้นที่เพาะปลูกที่ได้รับผลประโยชน์จากโครงการชลประทานป่าสักใต้เป็นอันมาก คือ เขตพื้นที่เพาะปลูกทุ่งรังสิต ทั้งนี้เพราะทุ่งรังสิตสามารถได้รับน้ำจากโครงการนี้ได้ถึง 2 ทาง คือ ทางหนึ่งได้รับน้ำจากคลองส่งน้ำสายแฉกรพีพัฒนา สาขาฝั่งตะวันตกอีกทางหนึ่งได้จากคลองส่งน้ำสายแฉกรพีพัฒนาสาขาฝั่งใต้ ปริมาณน้ำทั้งหมดจะเข้าสู่คลองซอยต่าง ๆ ของทุ่งรังสิต ทำให้เขตเพาะปลูกทุ่งรังสิตได้รับผลประโยชน์มากกว่าเขตเพาะปลูกด้านจังหวัดสระบุรี อยุธยา และปทุมธานี ดังจะเห็นได้จากในปี พ.ศ.2470 มีโรงสีข้าวอยู่ในเขตจังหวัดอยุธยา สระบุรี และฉะเชิงเทรา ถึง 33 โรง จำนวนโรงสีทั้งหมดนี้อยู่ในเขตรังสิตถึง 13 โรง ซึ่งก่อนหน้านี้ในเขตรังสิตมีโรงสีข้าวอยู่เพียง 2 โรงเท่านั้น¹⁰³

นอกจากโครงการชลประทานป่าสักใต้จะช่วยแก้ปัญหาเรื่องน้ำไม่พอกับการเพาะปลูกแล้ว คลองในโครงการชลประทานยังช่วยแก้ปัญหาเรื่องการสัญจรทางเรือ และการขนส่งสินค้า

ข้าว ซึ่งเคยไม่เคยปลูกอีกด้วย ตัวอย่างของการใช้คลองของโครงการชลประทานป่าสักได้เพื่อ การคมนาคม เช่น แต่ก่อนการเดินทางจากกรุงเทพฯ ไปอยุธยา อาจเดินทางเรือไปตามลำ แม่น้ำเจ้าพระยา หรือไปตามเส้นทางคลองเปรมประชากรจนถึงอยุธยา เมื่อใช้เส้นทางสายใหม่โดย ไปตามคลองส่งน้ำที่พัฒนาลำน้ำฝางได้ ขึ้นไปตามคลองส่งน้ำสายใหญ่จนถึงอยุธยา จะใช้เวลา ในการเดินทางสั้นกว่าการเดินทางตามเส้นทางเดิม นอกจากนี้การใช้เรือบรรทุกข้าวในเขต โครงการชลประทานป่าสักได้ มีความสะดวกกว่าแต่ก่อนมาก¹⁰⁴

สำหรับประโยชน์ของรัฐบาลนั้น รัฐบาลได้เคยหวังไว้ว่า เงินรายได้จากการเก็บภาษี ต่าง ๆ จะเป็นเงินที่เรียกคืนคืนจากเงินที่ได้ลงทุนไปในโครงการชลประทานป่าสักได้ ซึ่งนอกเหนือ จากเงินรายได้ที่เรียกเก็บจากเงินภาษีค่าน้ำแล้ว ยังมีรายได้จากการเก็บภาษีชลประทานใน อัตราไร่ละ ๑ บาท แต่รัฐบาลมีเหตุผลไม่เรียกเก็บภาษีชลประทานเพราะเห็นว่าการชลประทาน ป่าสักได้เป็นโครงการชลประทานที่ังไม่ได้ผลเต็มที่ ถ้ารัฐบาลเรียกเก็บภาษีชลประทาน ก็อาจจะทำให้รัฐบาลถูกตำหนิและอาจมีผลทำให้เกษตรกรซึ่งยังมองไม่เห็นประโยชน์จากโครงการ ชลประทานป่าสักได้อย่างแท้จริง เกิดความท้อถอยในการประกอบอาชีพ ในที่สุดโครงการ ชลประทานป่าสักได้ก็จะเกิดความล้มเหลว อย่างไรก็ตามรัฐบาลได้เรียกเก็บเงินจากค่า ชลประทานประตุน้ำซึ่งเป็นค่าเรือแพที่ใช้สัญจรผ่านประตุน้ำแทนการเรียกเก็บเงินจากภาษี ชลประทาน ตัวอย่างของจำนวนเงินที่เก็บจากค่าธรรมเนียมประตุน้ำเช่นปี พ.ศ.2468 เก็บเงิน ได้ 61,440 บาท พ.ศ.2469 เก็บเงินได้ 65,297 บาท และพ.ศ.2470 เก็บเงินได้ 75,248 บาท แม้ ว่าจำนวนเงินที่เรียกเก็บจากค่าธรรมเนียมประตุน้ำ ได้มีแนวโน้มเพิ่มขึ้นในช่วงเวลา 3 ปีที่ ผ่านมา แต่รัฐบาลยังต้องการเงินเพื่อไปพัฒนาและบำรุงการชลประทานอีกเป็นจำนวนมาก จะเห็น ได้จากในปี พ.ศ.2470 รัฐบาลต้องใช้เงินเพื่อบำรุงการชลประทานถึง 200,000 บาท เมื่อเปรียบ เทียบรายได้ของรัฐบาลเฉพาะการเก็บเงินค่าธรรมเนียมประตุน้ำ กับรายจ่ายที่จะต้องใช้ในการ บำรุงชลประทานของแต่ละปียังไม่สมดุลย์กับส่วนเงินรายได้ที่รัฐบาลเรียกเก็บจากภาษีค่าน้ำ และภาษีอากรต่าง ๆ ที่รัฐบาลยังจะต้องนำไปใช้จ่ายในด้านอื่นอีกมาก¹⁰⁵

โครงการประตุน้ำบางเหี้ยและชุดคลองซ่อมทำนบที่อื่น ๆ¹⁰⁶ ประตุน้ำบางเหี้ยเป็น โครงการชลประทานที่สำคัญอีกโครงการหนึ่ง ตั้งอยู่ทางตอนใต้ของโครงการชลประทานป่า- สักได้ เขตพื้นที่เพาะปลูกของโครงการบางเหี้ยอยู่ระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยาและแม่น้ำบางปะกง ซึ่งได้แก่เขตพื้นที่ทุ่งบางเหี้ย คลองลำโรง คลองปากตะคลอง และคลองหัวตะเข้ รัฐบาลได้พิจารณา เห็นว่าเขตเพาะปลูกโครงการประตุน้ำบางเหี้ยเป็นเขตที่อุดมสมบูรณ์ มีทั้งการทำนาข้าวและ

ทำสวน รวมเนื้อที่เพาะปลูกประมาณ 210,000 ไร่ แต่เนื่องจากมีน้ำทะเลเข้ามาตามลำคลองต่าง ๆ ได้ จึงทำให้พื้นที่เพาะปลูกเขตนี้มีลักษณะเป็นดินค่อนข้างเค็ม ในบางปีน้ำเค็มหนุนท่วมพื้นที่เพาะปลูกมากเกินไป ทำให้พืชผลของเกษตรกรได้รับความเสียหาย รัฐบาลจึงได้สร้างประตูน้ำบางเหี้ยขึ้น เพื่อช่วยป้องกันการเกิดน้ำท่วมจากน้ำทะเลและกักเก็บน้ำจืดไว้ใช้ เพื่อการเพาะปลูกในฤดูที่มีน้ำน้อย ประตูน้ำบางเหี้ยได้เริ่มสร้างมาตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน 2447 ในสมัยรัชกาลที่ 5 และยังไม่เสร็จ งานโครงการประตูน้ำบางเหี้ยคงยังค้างมาจนถึงในรัชกาลที่ 6 ภายหลังจากที่โครงการป่าสักใต้ได้สร้างเสร็จ รัฐบาลหวังไว้ว่า โครงการประตูน้ำบางเหี้ยนี้จะสามารถให้ประโยชน์ได้ต่อเนื่องกับโครงการชลประทานป่าสักใต้ งานก่อสร้างเพิ่มเติมได้ลงมือเมื่อ พ.ศ.2454 และเสร็จเมื่อวันที่ ๑ มีนาคม พ.ศ.2455 นอกจากการซ่อมประตูน้ำบางเหี้ยแล้ว รัฐบาลยังซ่อมแซมประตูน้ำอื่น ๆ อีก เช่น ประตูน้ำพระโขนง ประตูน้ำบางขนาก ประตูน้ำสำโรง ประตูน้ำท่าอิ้ว และประตูน้ำปากตะคลอง ด้วย ประโยชน์จากโครงการประตูน้ำบางเหี้ยมีดังนี้ :-¹⁰⁷

1. กักเก็บน้ำไว้ใช้ในการเพาะปลูก

พื้นที่เพาะปลูกของโครงการประตูน้ำบางเหี้ยได้อาศัยน้ำจากโครงการชล-
ประทานป่าสักใต้ และโครงการรังสิต น้ำทะเลไหลเข้าคลองสู่พื้นที่เพาะปลูก ซึ่งอยู่ใกล้เคียงกับ
คลองเหล่านั้น ลักษณะของคลองต่าง ๆ ในเขตพื้นที่เพาะปลูกโครงการประตูน้ำบางเหี้ยจะ
เชื่อมระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยา และแม่น้ำนครนายก ซึ่งได้แก่คลองแสนแสบ คลองบางขนาก
คลองท่าอิ้ว คลองพระโขนง คลองท่าอิ้ว และคลองสำโรง โดยมีคลองรับน้ำชุดต่อจากโครงการรังสิต
และโครงการชลประทานป่าสักใต้ ตัดลงมาตอนล่างเชื่อมติดต่อกัน ประตูน้ำบางเหี้ยซึ่งสร้างขึ้น
ทางตอนล่างของคลองที่เรียกว่า คลองบางเหี้ย จะทำหน้าที่ควบคุมการระบายน้ำที่จะระบายออกสู่
ทะเล ในกรณีที่ปริมาณน้ำตอนเหนือมีน้อยไม่พอทำการเพาะปลูก ประตูน้ำจะกักเก็บน้ำไว้ใช้ใหม่เพียง
พอตามความต้องการ ในขณะที่เดียวกัน ถ้าน้ำมีปริมาณมากเกินไปประตูน้ำจะทำหน้าที่
ระบายน้ำออกสู่ทะเลได้ ประตูน้ำบางเหี้ยจึงเป็นประตูน้ำที่สำคัญ ในการกักเก็บน้ำไว้ใช้ในการ
เพาะปลูก

2. ป้องกันน้ำเค็มจากทะเล

ก่อนที่จะมีการสร้างประตูน้ำบางเหี้ย เมื่อน้ำในท้องทุ่งทางตอนเหนือมีปริมาณ
น้อย น้ำเค็มจากทะเลมักจะหนุนเข้ามาตามคลองบางเหี้ย และเลยเข้าไปจนถึงเขตทุ่งคลองสำโรง
บางปีน้ำเค็มหนุนขึ้นไปมากทำให้เกษตรกรได้รับความเดือดร้อนและทำการเพาะปลูกไม่

ได้ผล ผลของการทำน้ำเค็มหนุนเข้าท้องทุ่งนาและสวน ทำให้พืชผลต่าง ๆ ได้รับความเสียหายแล้วยังทำให้สัตว์น้ำจืดที่อาศัยอยู่ตามท้องทุ่งและแหล่งน้ำต่าง ๆ เป็นอันตรายด้วย น้ำเค็มยังทำให้ดินเป็นกรด เมื่อถึงฤดูกาลเพาะปลูกครั้งต่อไป เกษตรกรจะต้องเสียเวลาในการปรับปรุงดินให้ดีขึ้นอีก ในบางท้องที่พื้นดินไม่สามารถทำการเพาะปลูกได้ ทำให้พวกต้นข้าวขึ้นปกคลุมและมีน้ำขังจนเป็นที่เพาะเชื้อ พวกยุงและโรคภัยไข้เจ็บต่าง ๆ นับว่าเป็นอุปสรรคต่อการสาธารณสุขด้วย เมื่อประตูน้ำบางเหี้ยสร้างเสร็จก็สามารถป้องกันการเกิดน้ำเค็มจากทะเลท่วมพื้นที่เพาะปลูกได้

3. ประโยชน์ทางด้านคมนาคม

คลองต่าง ๆ ที่ได้ติดต่อเชื่อมโยงถึงกันระหว่างเขตพื้นที่เพาะปลูกแห่งหนึ่งไปยังพื้นที่เพาะปลูกอีกแห่งหนึ่ง และยังเชื่อมติดต่อกันระหว่างแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำนครนายก จะเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่สำคัญในการค้าข้าว และการติดต่อสัญจรทั่วไป ดังที่เห็นได้จากรัฐบาลได้สร้างประตูน้ำ เพื่อควบคุมการระบายน้ำ และยังมีประตูสำหรับให้เรือสัญจรไว้โดยเฉพาะ ประตูน้ำที่สำคัญได้แก่ ประตูน้ำบางเหี้ย ประตูน้ำปากตะคลอง ประตูน้ำท่าถั่ว ประตูน้ำสำโรง และประตูน้ำพระโขนง เป็นต้น

การขุดคลองและซ่อมทำนบกั้นน้ำของรัฐบาลในที่อื่น ๆ มีดังนี้คือ

- ซ่อมคลองที่สิงห์บุรี
- ขุดคลองและสร้างทำนบมณฑลภูเก็ต
- ซ่อมทำนบกั้นลำแม่น้ำปิง

การซ่อมคลองที่สิงห์บุรี ปัญหาคือคลองได้เกิดตันขึ้น ทำให้น้ำไหลไม่สะดวก ก็ได้ทำการซ่อมคลอง และสร้างทำนบกั้นน้ำที่คลองบางคนที เมื่อพ.ศ. 2458 แล้ว ราษฎรก็ทำการเพาะปลูกได้ผลดี รวมไปถึงเขตเพาะปลูก อำเภอพรหมบุรี อำเภออินทร์บุรี อำเภอสวรรค์บุรี จนถึงเขตเมืองชัยนาท¹⁰⁸

การซ่อมคลองและสร้างทำนบมณฑลภูเก็ต ปัญหาเกิดขึ้นในพื้นที่เพาะปลูกเขตตำบลปากละงู อำเภอทุ่งหว้า จังหวัดสตูล เมื่อถึงฤดูฝน ถ้ามีฝนตกหนักจะทำให้เกิดน้ำท่วมอยู่เสมอ เป็นเหตุให้พืชผลของราษฎรได้รับความเสียหาย ราษฎรและข้าราชการช่วยกันออกทุนและแรงในการขุดคลองปากละงูถึงคลองบินตังจี รวมทั้งได้สร้างทำนบกั้นน้ำไว้บางตอนด้วย ผลปรากฏราษฎรสามารถทำการเพาะปลูกได้ผลเป็นปรกติ¹⁰⁹

การขอมทำนบกั้นลำน้ำแม่ปิง ปัญหาคือเป็นเขตที่ขาดแคลนน้ำในการเพาะปลูก ทั้งนี้เนื่องจากภาคเหนือพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขา และมีที่ราบระหว่างภูเขาที่อุดมสมบูรณ์ เมื่อถึงฤดูฝน น้ำฝนจะไหลจากที่สูงลงสู่ที่ราบอย่างรวดเร็ว ประกอบกับดินในภาคเหนือ เป็นดินปนทราย มีคุณสมบัติไม่อุ้มน้ำ จึงทำให้การใช้น้ำเพื่อการเพาะปลูกในภาคเหนือมีระยะสั้นและขาดแคลนน้ำก่อนที่จะถึงฤดูแล้ง ดังนั้น ราษฎรเขตพื้นที่อำเภอท่าช้าง และอำเภอแม่วง ร่วมมือกับข้าราชการช่วยกันจัดสร้างและขอมผนังกั้นน้ำ ลำน้ำแม่ปิง งานเสร็จเมื่อ พ.ศ.2458 ทำนบกั้นน้ำเป็นที่เก็บกักน้ำขนาดเล็กเพื่อใช้ในการเพาะปลูก การสร้างทำนบขนาดเล็กเสียค่าใช้จ่ายน้อยและยังอาศัยพัสดุในท้องถิ่นมากก่อสร้างได้ง่าย จึงนับว่างานสร้างทำนบกั้นน้ำเพื่อแก้ปัญหาการขาดน้ำในการเพาะปลูกมีความสำคัญต่อท้องถิ่นชนบทมาก¹¹⁰

ข้อสังเกต การสร้างโครงการชลประทานป่าสักใต้ ขอมประตูน้ำบางเหี้ย และขอมทำนบขุดคลองในที่อื่น ๆ ของรัฐบาล สามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำเพื่อใช้ในการเกษตรกรรมเฉพาะพื้นที่บางส่วนเท่านั้น รัฐบาลยังไม่สามารถแก้ปัญหาการขาดแคลนน้ำ เพื่อใช้ในการเกษตรกรรมส่วนใหญ่ได้ทั่วถึง

ง. ปัญหาขาดแคลนพันธุ์ข้าวที่ปลูก

ในต้นรัชกาล คือ พ.ศ.2454 เกิดปัญหาขาดพันธุ์ข้าวสำหรับปลูกในพื้นที่เพาะปลูกบ้านห้วยกรด มณฑลนครสวรรค์ และเกิดกับชาวนาบางรายในมณฑลกรุงเทพฯ สาเหตุสำหรับชาวนาเหล่านี้ก็เนื่องจากว่า ทำนาได้ข้าวน้อยในปี พ.ศ.2453 กระทรวงเกษตรธิการได้พยายามแก้ปัญหาเรื่องการขาดแคลนพันธุ์ข้าวปลูกในขณะนั้น จึงได้จัดซื้อพันธุ์ข้าวปลูก จากพันธุ์ข้าวที่ได้รับพระราชทานรางวัลที่ 1 รางวัลที่ 2 และรางวัลที่ 3 ของการประกวดพันธุ์ข้าวในงานแสดงการกสิกรรมและพาณิชยกรรมครั้งที่ 1 แต่เนื่องจากชาวนาได้ขายข้าวของตนไปเป็นส่วนใหญ่ จึงมีข้าวเหลืออยู่น้อย รัฐบาลรวบรวมพันธุ์ข้าวที่ชนะการประกวด ซึ่งซื้อมาได้มีทั้งพันธุ์ข้าวเบา พันธุ์ข้าวกลางปี และพันธุ์ข้าวหนักจากทุกมณฑล ได้ข้าวเพียง 2 เกวียน 6 สัดเท่านั้น และนำพันธุ์ข้าวไปแจกแก่ชาวนาในมณฑลกรุงเทพฯ และตามหัวเมืองใกล้เคียง¹¹¹

ชาวนาได้รับแจกพันธุ์ข้าวจากรัฐบาลเพียงบางท้องที่และไม่ทั่วถึง เพราะพันธุ์ข้าวมีจำกัด เมื่อถึงฤดูการทำนาจริง ๆ ชาวนาจึงต้องขอแบ่งปันพันธุ์ข้าวจากผู้อื่นมาเพาะปลูก แต่ก็ได้เพียงเล็กน้อย บางรายไม่สามารถหาพันธุ์ข้าวปลูกที่เป็นพันธุ์ดีได้ ก็เอาพันธุ์ข้าวไม่ดีเท่าที่หาได้มาปลูก เพื่อไม่ให้เสียเวลาการทำนาในปีนั้น

หลังจากที่การจัดงานแสดงกลสิกรรม ครั้งที่ 2 ได้เสร็จสิ้นลงแล้ว รัฐบาลก็ให้กระทรวงเกษตรราธิการติดต่อไปยังมณฑลต่าง ๆ เพื่อขอซื้อพันธุ์ข้าวจากผู้ที่ได้รับพระราชทานรางวัลชนะเลิศประกวดพันธุ์ข้าวครั้งที่ 2 (พ.ศ.2454) ชนิดละครั้งเกวียน และขอซื้อพันธุ์ข้าวชนิดอื่น ๆ อีก โดยกำหนดว่าจะได้พันธุ์ข้าวประมาณ 21 เกวียนแต่รัฐบาลก็ไม่ได้พันธุ์ข้าวตามที่ต้องการ เพราะปีนี้การทำนาไม่ได้ผลเช่นเดียวกับปีก่อน เช่น ที่อำเภอลำลูกกา แขวงเมืองธัญบุรี มีพันธุ์ข้าวขามณี ซึ่งเคยได้รับรางวัลชนะเลิศการประกวดพันธุ์ข้าวทางราชการหวังจะซื้อได้จำนวนครั้งเกวียน หรือได้เพียง 40 สัดก็ยังมีดี แต่เมื่อไปซื้อจริง ๆ ได้ข้าวเพียง 20 สัดเท่านั้น การที่ทางกระทรวงเกษตรราธิการหวังจะซื้อพันธุ์ข้าวที่ชนะเลิศการประกวด เพื่อแจกให้กับเกษตรกรทั่วไปจึงไม่ได้ผล อย่างไรก็ตามรัฐบาลก็ได้จัดเงินส่วนที่เหลือ จากเงินพระราชทานพระบรมราชานุญาติในการจัดงานแสดงกลสิกรรมและพานิชยกรรม ครั้งที่ 2 อีก 6,000 บาท เพื่อไปจัดซื้อพันธุ์ข้าวที่ดีของมณฑลนครไชยศรี ซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวนาสวน(นาปัก) สามารถลงมือทำนาได้ช้ากว่าการทำนาเมือง(นาหว่าน) กะว่าจะได้ข้าวประมาณ 70 เกวียน เพื่อนำมาแจกให้แก่เกษตรกร เป็นการแก้ปัญหาการขาดแคลนพันธุ์ข้าวปลูก¹¹²

ในปีต่อมาหลังจากสิ้นฤดูการเก็บเกี่ยวข้างต้น ชาวนาได้พยายามช่วยตัวเองโดยขายพันธุ์ข้าวปลูกที่ทางราชการแจกให้ เพื่อให้มีเพียงพอเตรียมไว้สำหรับการทำนาในปีต่อไป พันธุ์ข้าวปลูกซึ่งทางราชการแจกให้นี้แม้จะมีจำนวนน้อย แต่ก็มีพันธุ์ข้าวดี ๆ อีกหลายชนิดที่ไม่ชนะการประกวด ทั้งนี้เนื่องจากสภาพแวดล้อมต่าง ๆ ไม่อำนวยให้พันธุ์ข้าวเหล่านี้เจริญเติบโตจนสามารถชนะการประกวดได้ แต่ เกษตรกรก็สนใจส่งพันธุ์ข้าวเข้าประกวดในงานแสดงกลสิกรรม ฯ ครั้งที่ 2 อย่างไรก็ตามงานด้านจัดซื้อพันธุ์ข้าวปลูก แจกชานาของรัฐบาลไม่บรรลุผลสำเร็จ เนื่องจากรัฐบาลไม่สามารถซื้อพันธุ์ข้าวปลูกให้มากพอที่จะแจกจ่ายชาวนาได้ทั่วถึง¹¹³

จ. ปัญหาในการขายข้าวของชาวนา

มีปัญหามากทั้งในเรื่องของการคมนาคมขนส่ง การถูกพ่อค้าคนกลางเอารััดเอาเปรียบต่าง ๆ นานา ดังจะได้กล่าวในรายละเอียดต่อไป

การใช้เส้นทางคมนาคม ทางน้ำ ในแม่น้ำ ลำคลอง ของคนไทยได้มีความสำคัญมาช้านานแล้ว เนื่องจากเมืองไทยมีแม่น้ำ ลำคลองอยู่เป็นจำนวนมาก แม่น้ำ ลำคลองเหล่านี้ติดต่อเชื่อมโยงจากชุมชนหนึ่งไปยังอีกชุมชนหนึ่ง พาหนะที่ใช้ในการคมนาคมทางน้ำ โดยทั่วไปได้แก่เรือชนิดต่าง ๆ จากผลของการขุดคลอง เพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกเขตที่ราบภาคกลางในสมัยรัชกาลที่ 5 ทำให้เกษตรกรได้ใช้คลองเพื่อการขนส่งและการคมนาคมมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะการใช้

เรือขนส่งบรรทุกข้าว (ชาวเรือเรียกว่าเรือข้าว เป็นเรือไม้ขนาดใหญ่กว่าเรือที่ใช้สัญจรไปมา มีประทุน(หลังคา) ป้องกันฝนตกไม่ให้ถูกข้าวที่บรรทุกอยู่ ได้รับความเสียหาย เมล็ดข้าวเปลือกที่ถูก น้ำฝนจะเกิดการงอก ทำให้ราคาข้าวถูกลง) และพืชผลอื่น ๆ จากพื้นที่เพาะปลูกมาสู่ตลาด การที่ชาวนาและพ่อค้าข้าวนิยมการขนส่งทางเรือ เพราะเรือสามารถบรรทุกข้าวได้ปริมาณมากในแต่ละเที่ยว ค่าขนส่งทางเรือไม่ค่างแพงมากนัก เมื่อเทียบกับการขนส่งทางบก (มักนิยมใช้เกวียนบรรทุก ข้าวเปลือก ลากด้วยโคหรือกระบือ บางท้องที่ใช้เกวียนขนาดเล็กบรรทุกข้าวเรียกว่าระแพะ) เรือยังสามารถเข้าไปถึงแหล่งที่เป็นพื้นที่เพาะปลูกได้ ถ้าพื้นที่นั้นมีคลองผ่าน และท้องคลองลึกพอที่เรือจะแล่นผ่านได้ การขนส่งข้าวจะสะดวกและรวดเร็วขึ้น มีคลองภาษีเจริญมีเรือเข้าออกในคลองนี้ คับคั่งที่สุด¹¹⁴

ความสะดวกในการใช้เรือเพื่อขนส่งข้าวจากแหล่งเพาะปลูกในที่ราบภาคกลางมาสู่ ตลาด ทำให้การค้าข้าวของไทยเจริญรุ่งเรือง ชาวนามีกำลังใจในการผลิต เพราะขายข้าวได้ ราคาดี พ่อค้าที่รับซื้อข้าวจากชาวนาไม่กล้าอ้างเรื่องการขนส่งข้าวไม่สะดวก เพื่อตัดราคาข้าว ให้ต่ำลง ชาวนาจึงได้เงินส่วนลดจากการขนส่งข้าวทางเรือ ซึ่งราคาไม่แพงมากนัก ไปเพิ่มราคาขาย ข้าวได้มากขึ้น¹¹⁵

ต่อมาคลองได้เกิดตื้นเขินขึ้น ทั้งคลองขุดและคลองตามธรรมชาติการขนส่งและการ คมนาคมทางน้ำไม่สะดวกเหมือนแต่ก่อน การขนส่งข้าวทางเรือของชาวนาได้รับความ กระทบกระเทือนอย่างมาก ชาวนาจะนำข้าวจากแหล่งเพาะปลูกมาสู่ตลาด หรือพ่อค้าจะเข้าไปซื้อ ข้าวถึงที่ต่างก็ได้รับความลำบากด้วยกันทั้งสองฝ่าย นอกจากจะทำให้การขนส่งข้าวต้องเสียเวลาเรือ แล่นช้า เพราะเรือติดท้องคลองแล้ว ยังเป็นการเพิ่มต้นทุนในการขนส่งด้วย ปัญหาเรือติดท้องคลอง เพราะน้ำตื้นจึงจำเป็นต้องจ้างคนลากจูง ถ้าเป็นเรือขนาดใหญ่ต้องใช้สัตว์ช่วย เช่น ใช้กระบือลาก จูง ค่าจ้างลากจูงเรือลำละประมาณ 3-4 บาท นอกจากนี้ยังต้องจ้างเรือเล็กขนข้าวมาใส่เรือ ใหญ่ที่จอดอยู่ในน้ำลึก ทำให้การขนส่งข้าวต้องเสียเวลามาก แต่ชาวนาไม่มีทางเลือกเสียได้ เหตุจาก คลองตื้นเขิน การขนส่งไม่สะดวก พ่อค้าข้าวที่เข้าไปรับซื้อข้าวจึงอ้างเรื่องการเสียค่าขนส่งตัดราคา ข้าวให้ถูกลง ชาวนาจึงแบกภาระเรื่องราคาข้าวตกต่ำ การผลิตข้าวเกิดอุปสรรคเพราะปัญหาการขน ส่งทั้งที่ข้าวกำลังมีราคาดี¹¹⁶

ในเรื่องของการถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลาง ก็ให้เห็นได้คือ เมื่อชาวนาเก็บ เกี้ยวผลผลิตได้แล้ว พวกพ่อค้าซื้อข้าวจะมาติดต่อซื้อข้าวถึงที่นาและถึงยุ้งฉางที่บ้านของชาวนา พวกเขาขายข้าวตั้งแต่อยู่ที่นามักจะมีความเดือดร้อนจำเป็นต้องรีบขาย ทำให้พวกพ่อค้ารู้ว่าชาวนา

มีความเดือดร้อนและกดราคาข้าวให้ต่ำลง ปีใดที่ราคาข้าวตกต่ำพ่อค้ายังคงราคาข้าวให้ต่ำลงมาก ชาวนาบางรายไม่ยอมขายข้าวขณะอยู่ที่ท้องนา เนื่องจากราคาข้าวต่ำ จึงขนข้าวไปเก็บที่ยุ้งฉางในบ้านของตน พ่อค้าข้าวเมื่อต้องการข้าวจะไปขอซื้อข้าวถึงบ้านและให้ราคาข้าวสูงขึ้น แต่ชาวนาที่ไม่เดือดร้อนจะเก็บกักข้าวไว้ได้นาน¹¹⁷

การเก็บกักข้าว เพื่อรอราคาข้าวให้สูงขึ้นมักเป็นการเสี่ยงอยู่มาก เพราะนอกจากต้องเสียค่าใช้จ่ายไปทุกวันแล้ว อาจขายข้าวได้ราคาไม่ดีตามที่หวังไว้ ชาวนาที่มีหนี้สินและยากจน ไม่มีโอกาสเก็บข้าวไว้ได้ ถึงแม้ขณะที่ราคาข้าวจะตกต่ำก็จำเป็นต้องรีบขายข้าว เพื่อนำเงินมาใช้หนี้¹¹⁸

การที่ราคาข้าวตกต่ำและการที่ชาวนามีหนี้สินมากอยู่แล้วได้บีบให้ชาวนาต้องขายให้พ่อค้าเกือบหมดยุ้งฉาง เหลือเก็บไว้บริโภคบ้าง เงินที่ขายข้าวได้เมื่อใช้หมดไปต้องไปกู้ยืมมาใหม่ อีก ปีใดทำนาไม่ได้ผลหนี้สินยิ่งมากขึ้น ถ้าปีใดทำนาได้ผลก็ต้องนำเงินที่ขายข้าวได้ไปใช้หนี้เกือบหมด จากรายงานการเพาะปลูกประเทศสยามของพระยวงษานุประพัทธ์ได้กล่าวถึงการกู้ยืมเงินของชาวนาไว้ว่า

...ชาวนาขายข้าวให้พ่อค้า(คนจีน)เกือบหมดยุ้งฉาง
เหลือไว้กินเพียงเล็กน้อย เมื่อฝนแล้งเก็บเกี่ยวข้าว
เขาไม่ได้ ราษฎรอดอยากและยากจนลง ต้องไป
กู้ยืมเงินมาใช้... ผู้มีเงินให้กู้ยืมและเที่ยวตกข้าว
จะเป็นพ่อค้าคนจีนเสียเป็นส่วนมาก เพราะพวก
คนจีนรู้จักเขม็ดแถมเงินทอง และรู้จักคิดต้นทุน
กำไร นาแควสะแกตริง เมืองอุทัย พวกชาวที่
ดอนยังดองมายืมเงินและจำน่านากับพ่อค้าคนจีน ๆ
คนหนึ่งมีนากันคนละมาก ๆ...¹¹⁹

ลักษณะของการซื้อขายข้าว พ่อค้าจะมีแหล่งรับซื้อข้าวอยู่ที่ท่าเรือ โดยมากจะเป็นเรือซื้อข้าวหรือเป็นฉางเก็บข้าว ซึ่งมีอยู่ตามริมแม่น้ำ ที่มีการคมนาคมทางน้ำสะดวก ข้าวที่มาจากแหล่งเพาะปลูกโดยทางเรือ ได้อาศัยลำคลองต่าง ๆ เป็นเส้นทางมาสู่ที่เก็บข้าวท่าเรือริมน้ำ และแหล่งข้าวเหล่านี้จะถูกลำเลียงไปยังโรงสีที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ เพื่อทำการสีข้าวเปลือกให้เป็นข้าวสารใช้บริโภคภายในประเทศ หรือส่งขายออกนอกต่อไป ท่าเรือรับซื้อข้าวตามท่าต่าง ๆ พ่อค้าคนจีนเป็นเจ้าของผูกขาด การซื้อขายข้าวต้องต่อรองราคากับพ่อค้าข้าวในที่นาเสียก่อน เมื่อตกลงราคากันได้

จึงนำข้าวบรรทุกเกวียนหรือบรรทุกเรือ(ถ้ามีเส้นทางคมนาคมทางน้ำสะดวกกว่า) มาสู่ท่าเรือริม
น้ำ พวกพ่อค้ารับซื้อข้าวทั้งที่ทำเรือซื้อข้าวและพ่อค้าที่รับซื้อข้าวในที่นามักเป็นพวกเดียวกัน
ดังนั้นพ่อค้าข้าวจึงกดราคาการซื้อข้าวให้ต่ำลง ไม่ว่า ชาวนาจะขายข้าวให้กับพ่อค้าแห่งใด ชาวนาจึง
เป็นฝ่ายเสียเปรียบพ่อค้าคนจีนอยู่เสมอ¹²⁰

นอกจากการขายข้าวได้ราคาไม่ดีแล้ว ชาวนายังพบกับปัญหาความไม่เที่ยงตรงของเครื่อง
ชั่ง ตวง วัด อีกด้วย เพราะเครื่องชั่งตวงวัดที่พ่อค้าใช้ตวงข้าวมักเอาเปรียบผู้ขายข้าว บางปีผลการ
ทำนาได้ข้าวน้อยโรงสีข้าวต้องการข้าวไปสี เพื่อส่งให้ทันกับความต้องการของตลาด ถึงกับต้องแย่ง
กันซื้อข้าวจากชาวนา พ่อค้าคนกลางที่ซื้อข้าวไปขายให้โรงสีได้กำไรดี แต่ชาวนาผู้ขายข้าวไม่ได้กำ
ไรจากการขายข้าวให้โรงสีอย่างแท้จริง เพราะนอกจากต้องขายข้าวให้โรงสีได้ราคาไม่ดี
แล้ว ยังถูกพวกพ่อค้าใช้เครื่องชั่ง ตวง วัดที่ไม่ซื้อตรงอีกด้วย ปัญหาที่รัฐบาลได้จัดการแก้ไขเพื่อไม่
ให้พวกพ่อค้าเอาเปรียบชาวนาเพราะพ่อค้ามักใช้เครื่องชั่ง ตวง วัด พวกถั่งและสัดได้ตามชอบใจ
โดยออกพระราชบัญญัติมาตรา ชั่ง ตวง วัด ในพ.ศ.2466 ซึ่งได้แก้ไขเพิ่มเติมจากพระราชบัญญัติถึง
และทะนาน ร.ศ.119 ในสมัยรัชกาลที่ 5 ในครั้งนี้ได้ใช้ระบบเมตริก ซึ่งเป็นแบบสากลด้วย โดยทำการ
เปรียบเทียบมาตรฐานระบบเมตริกกับมาตราของไทย เพื่อให้เกิดความสะดวกต่อผู้ใช้

ในโอกาสที่รัฐบาลยังได้กำหนดบทลงโทษต่อผู้ฝ่าฝืนพระราชบัญญัติไว้อย่างรุนแรง
ด้วย เช่น ในมาตราที่ 32 กล่าวไว้ว่า

*ถ้าปลอมแปลงเครื่องหมาย เครื่องชั่ง ตวง วัด
ของสำนักงานกลางที่กรุงเทพหรือสำนักงานสาขา
เพื่อนำไปขายหรือใช้ โดยรู้ว่ามีตราปลอม ต้อง
มีความผิดโทษจำคุกไม่เกิน 7 ปี ปรับไม่เกิน 2,000 บาท¹²¹*

นอกจากนี้ในพระราชบัญญัติได้กล่าวเน้นถึงความสำคัญของเจ้าพนักงาน ซึ่งมีหน้าที่เกี่ยว
ข้องกับบุคคลที่มาขออนุญาตต่อรัฐบาลเพื่อต้องการเป็นตัวแทน ทำหรือจำหน่ายเครื่องชั่ง
ตวง วัด โดยกล่าวไว้ว่า

*เครื่องชั่ง ตวง วัด ต้องให้เจ้าพนักงานตรวจ
สอบรับรองและประทับตราเครื่องหมายรับรอง
จากสำนักงานกลางหรือสำนักงานสาขา และ*

เมื่อมีการซ่อมก็ต้องให้เจ้าพนักงานตรวจสอบ
รับรองอีก ผู้ใดจะทำ ส่ง ขาย หรือซ่อมเครื่อง
ซั้ง ตวง วัด ต้องยื่นขออาญาบัตรต่อเจ้า-
พนักงาน เพื่อออกอาญาบัตรให้และอาญา
บัตรโอนกันไม่ได้¹²²

หลังจากที่รัฐบาลได้ออกพระราชบัญญัติฉบับนี้แล้ว ทำให้ชาวนา พ่อค้าและราษฎร
ทั่วไป มีหลักเกณฑ์ในการใช้เครื่องซั้ง ตวง วัด เพื่อทำการค้าขาย ซึ่งในระยะแรกยังไม่
สะดวกมากนัก เพราะราษฎรยังไม่ชินกับการเปรียบเทียบมาตราของไทยกับมาตราระบบ
เมตริก

บทสรุป

ในบทนี้เป็นการบรรยายถึงเรื่องการทำนา โดยเริ่มต้นจากการพิจารณาถึงสภาพภูมิศาสตร์ของอาณาจักร จะพบว่า ไม่ว่าจะเป็นสภาพพื้นดิน แม่น้ำหรือที่ตั้งของท่าเรือต่างก็มีสภาพธรรมชาติที่เอื้ออำนวยต่อความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจทั้งสิ้น

วิธีการเข้าจับจองที่ดินทำนาของไทยในยุคนี้ ใช้ระเบียบการและวิธีการทำนองเดียวกับในสมัยอยุธยา คือเมื่อต้องการทำนา ทำสวน ทำไร่ ณ บริเวณใด ก็ให้ไปแจ้งแก่เจ้าหน้าที่ทราบเสียก่อน จับจองที่เองโดยพลการไม่ได้ จะถูกลงโทษจากทางการ สำหรับในเรื่องเจ้าหน้าที่ที่มีการเปลี่ยนแปลงไปจากอยุธยาเล็กน้อยคือ เสนา นายระวาง นายอากร ออกโฉนดไม่ได้ออกได้แต่ตราจอง ผู้มีอำนาจออกโฉนดคือคณะข้าหลวงซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้ง นอกจากนี้ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ ยังได้มีระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องการทำนาอีกประการหนึ่งคือการรังวัดนา

แหล่งที่ทำนาก็เป็นแหล่งเดียวกับที่ชาวนาในสมัยอยุธยาเคยทำกันมาก่อนนั่นเอง ส่วนพันธุ์ข้าว ก็มีชื่อเรียกต่าง ๆ กันตามทัศนคติของบุคคลต่าง ๆ เช่น ชาวนาเรียกตามอายุของข้าวว่า ข้าวเบา ข้าวกลาง และข้าวหนัก ส่วนพ่อค้าเรียกตามวิธีเพาะปลูกว่า ชาวนาสวน และชาวนาเมือง ส่วนรัฐบาลเรียก นาคู่โคกับนาฟางลอย โดยอาศัยหลักการเก็บอากรค่านา

ผู้ปกครองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ต่างก็ตระหนักถึงความสำคัญของการทำนาเป็นอย่างยิ่ง พระองค์ท่านจึงชวนชวนช่วยให้การสนับสนุนในหนทางต่าง ๆ ที่พึงจะกระทำได้หลายประการ ได้แก่การให้เจ้าเมืองกำชับราษฎรให้ขยันขันแข็งในการทำนา เมื่อถึงฤดูกาลทำนา เมื่อเกิดปัญหาเรื่องน้ำ ก็จะโปรดให้เสนาบดีผู้ใหญ่รายงาน และเข้าช่วยเหลือนราษฎรทันที ด้วยการไยน้ำ ปิดน้ำ และกั้นน้ำ เพื่อให้ชาวนามีน้ำสำหรับทำนา หรือในกรณีที่เกิดเวลาเก็บเกี่ยวข้าวแล้วแต่น้ำยังไม่ลด ก็จะทำพิธีไล่น้ำให้เป็นกำลังใจแก่ชาวนา นอกจากนี้ก็ทรงบำรุงขวัญชาวนาด้วยการสร้างความเสมอภาคในการเสียค่านา

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงส่งเสริมชาวนาในหลายรูปแบบได้แก่ การขยายเนื้อที่เพาะปลูก การผ่อนผันให้ไพร่กลับไปทำนาในหนานา ผ่อนผันการเก็บอากรค่านา และประการสุดท้ายคือการรับเทคนิควิธีจากชาวตะวันตก เมื่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นสมัยที่มีการส่งเสริมและทะนุบำรุงการเพาะปลูกข้าวยิ่งกว่าสมัยใด ๆ และส่งเสริมใน

กิจกรรมแทบทุกด้านเป็นต้นว่า การจัดการชลประทาน การขุดคลองขยายเนื้อที่เพาะปลูก การหาเครื่องมือทำนาที่ทันสมัยมาใช้ การดำเนินนโยบายบำรุงพันธุ์ข้าว เพื่อเพิ่มพูนคุณภาพ และปริมาณสินค้าข้าวของประเทศในสมัยนั้น ในสมัยรัชกาลที่ 6 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงดำเนินนโยบายช่วยเหลือชาวนาในด้านต่าง ๆ ซึ่งส่วนใหญ่ก็เป็นการแก้ปัญหาที่มีมาแล้ว ได้แก่ แก้ไขปัญหาที่ดินทำกินที่เป็นปัญหามาจากรัชกาลก่อน ขจัดปัญหาแรงงานในการทำนา แก้ปัญหาเรื่องน้ำ แก้ปัญหาการขาดแคลนพันธุ์ข้าวที่ปลูก และประการสุดท้ายคือ การแก้ปัญหาในการขายข้าวของชาวนา

คำถามท้ายบท

1. มีหลักฐานประการใดบ้างที่แสดงว่ากรุงรัตนโกสินทร์อุดมสมบูรณ์
2. ระเบียบการจับจองที่ดินทำนาในสมัยนี้มีการเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยอยุธยาอย่างไรบ้าง จงยกตัวอย่างมาเพียงสังเขป
3. การรังวัดนามีความสำคัญอย่างไร จงอธิบาย
4. จงอธิบายความแตกต่างระหว่างข้าวนาสวนและข้าวนาเมืองมาให้ชัดเจน
5. ผู้ปกครองในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ และพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าฯ ทรงมีวิธีการส่งเสริมการทำนาประการใดบ้าง จงตอบมาให้ครบถ้วน
6. จงอธิบายให้เห็นจริงว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงส่งเสริมการทำนาปลูกข้าวยิ่งกว่าสมัยใด ๆ
7. จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ จะเห็นได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 6 รัฐบาลในสมัยนี้ได้ช่วยเหลือชาวนาแก้ไขปัญหาที่เคยมีมาแล้ว ผลงานของรัฐบาลนั้นมีประการใดบ้างจงตอบมาให้ครบถ้วน

เชิงอรรถ

1. จอห์น ครอว์ฟอร์ด, *เอกสารของครอว์ฟอร์ด*, แปลจาก Crawford Papers โดยไพโรจน์ เกษแม่นกิจ (พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2515), หน้า 100.
2. ฉิ่ง บัปติสต์ ปาลเลกัวซ์, *เล่าเรื่องกรุงสยาม*, แปลโดย สันต์ ท.โกมลบุตร (พระนคร : ก้าวหน้า, 2506), หน้า 13.
3. เรื่องเดียวกัน, หน้า 12.
4. เรื่องเดิม, หน้า 10-11.
5. เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.
6. เรื่องเดิม, หน้า 14.
7. เรื่องเดียวกัน, หน้า 15.
8. พระอัยการเบ็ดเสร็จ มาตราที่ 45 *กฎหมายตราสมดวง เล่ม 3* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506) หน้า 111.
9. กรมศิลปากร, *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173* (พระนคร : กรมศิลปากร, 2513), เล่ม 2, หน้า 40.
10. ชัย เรื่องศิลป์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ* (พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2522), หน้า 65.
11. เรื่องเดียวกัน 65-66.
12. พระอัยการเบ็ดเตล็ด มาตราที่ 34, เรื่องเดิม, หน้า 107.
13. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1173* เล่ม 2, หน้า 41.
14. ชัย เรื่องศิลป์, เรื่องเดิม, หน้า 62.
15. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ.1173*, หน้า 37-42.
16. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน
17. ชัย เรื่องศิลป์, เรื่องเดิม, หน้า 63.
18. *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 69* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), เล่ม 43, หน้า 23-24.
19. ม.ร.ว.สุวพันธ์ สนิทวงศ์ ณ อยุธยา, *ข้าวของประเทศไทย* (พระนคร : พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพผู้แต่ง, 2470), หน้า 4-8.

20. *ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ*, เล่มจบ, (พระนคร : คลังวิทยา, 2506) หน้า 181-9.
21. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเวกัณฑ์, เรื่องเดิม, หน้า 13.
22. ชัย เรื่องศิลป์, เรื่องเดิม, หน้า 325.
23. ฉิ่ง บัณฑิต ปาลเวกัณฑ์, เรื่องเดิม, หน้า 328.
24. เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.
25. กรมศิลปากร, *รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช* (พระนคร : 2505), หน้า 203-208,-
26. *ประชุมพงศาวดารภาคที่ 69*, เล่มที่ 43, หน้า 25.
27. เรื่องเดียวกัน, หน้า 22-23.
28. เรื่องเดิม, หน้า 37-38.
29. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2. จ.ศ. 1173*, หน้า 41.
30. เสถียร ลายลักษณ์และคณะ (รวบรวม), *ประชุมกฎหมายประจำศก*, เล่ม 4 “พระราชกำหนดให้เรียกเข้าค่านา รายคด 2 ถึง รายคง 2 ถึง, หน้า 60 อ้างใน ชัย เรื่องศิลป์, เรื่องเดิม, หน้า 143.
31. “พระราชกำหนดใหม่”, *กฎหมายตราสามดวง* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2506), เล่ม 5, หน้า 279-280.
32. เรื่องเดียวกัน, หน้า 281.
33. เรื่องเดิม, หน้าเดียวกัน.
34. เรื่องเดียวกัน หน้า 362.
35. เรื่องเดิม, หน้า 362-363.
36. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404*, หน้า 240.
37. เรื่องเดียวกัน, หน้า 156.
38. เรื่องเดิม, หน้า 194.
39. เรื่องเดิม, หน้า 224.
40. เรื่องเดิม, หน้า 230.
41. บางกอกเรียลไทม์ฉบับวันที่ 4 ธันวาคม พ.ศ. 2408 หน้า 180 อ้างในสุนันท์ ไชยเมล์ “สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, *ปริญญา นิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร 2525 (อัตตธานา)*, หน้า 99.

42. สุนันท์ ไชยเมล์, เรื่องเดิม, หน้า 100-102.
43. หอสมุดแห่งชาติ, “จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214”, เลขที่ 20 อ้างใน สุนันท์ ไชยเมล์, เรื่องเดิม, หน้า 98.
44. หอสมุดแห่งชาติ, “จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221”, เลขที่ 88 อ้างใน สุนันท์ ไชยเมล์, เรื่องเดิม, หน้าเดียวกัน.
45. “ข่าวน้ำฝนที่เมืองเพชรบุรี” บางกอกกรีกอเดอร์ดับวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2408, หน้า 81 อ้างในเล่มเดิม, หน้าเดียวกัน.
46. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404*, หน้า 194.
47. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
48. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 248.
49. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2408-2411* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2504), หน้า 279.
50. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404*, หน้า 172-173.
51. เรื่องเดียวกัน, หน้า 238-239.
52. เรื่องเดิม, หน้า 171.
53. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408*, หน้า 250-251.
54. *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404*, หน้า 147.
55. James C.Ingram, *Economic Change in Thailand 1850-1970* (California: Standford University Press, 1971), pp. 39-40.
56. สุนันท์ ไชยเมล์, เรื่องเดิม, หน้า 105.
57. James C.Ingram, *op.cit.* p. 52.
58. ห.จ.ช. ร.5 กษ. 3/4 พระราชดำรัสในพระราชพิธีเปิดคลองรังสิตประยูรศักดิ์ 5 กรกฎาคม ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) อ้างในกิตติ ตันไทย, “คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย พ.ศ. 2367-2453” วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2520. อัดสำเนา หน้า 73.
59. กิตติ ตันไทย, เรื่องเดิม, หน้า 74.
60. เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.
61. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

62. เรื่องเดิม, หน้า 77.
63. เรื่องเดิม, หน้า 78.
64. “ประกาศชุดคลอง”, *ประชุมกฎหมายประจำศก*, เล่ม 5, หน้า 221-225 อ้างในกิตติ
 ตันไทย เรื่องเดิม หน้า 79.
65. กิตติ ตันไทย, เรื่องเดิม, หน้า 80.
66. เรื่องเดิม, หน้า 80-81.
67. *ประชุมกฎหมายประจำศก*, เล่ม 10, หน้า 12-14.
68. กิตติ ตันไทย, เรื่องเดิม, หน้า 83.
69. เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.
70. เรื่องเดิม, หน้า 86.
71. เรื่องเดิม, หน้า 88.
72. เรื่องเดิม, หน้า 91.
73. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
74. เรื่องเดิม, หน้า 95.
75. เรื่องเดิม, หน้า 96.
76. เรื่องเดิม, หน้า 99-100.
77. เรื่องเดิม, หน้า 102.
78. เรื่องเดิม, หน้า 105.
79. ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, “การปรับปรุงการเกษตรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุล-
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2435-2453” *ปริญญาณิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรี-
 นครินทร์วิโรฒ ประสานมิตร*, 2517 (อัตสำเนา), หน้า 145.
80. ห.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 หมายเลข กษ.10.1./2 อ้างในประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่อง
 เดียวกัน, หน้า 147.
81. เรื่องเดียวกัน.
82. เรื่องเดียวกัน.
83. ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่องเดิม, หน้า 151.
84. ห.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 หมายเลข บ.3.1/11 การแสดงพิพิธภัณฑ์เมล็ดข้าวที่วัด
 สุทัศน์เทพวราราม ร.ศ. 127 อ้างในประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่องเดิม, หน้า 152.
85. ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

86. ห.จ.ช. เอกสารรัชกาลที่ 5 เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์ กราบบังคมทูลรัชกาลที่ 6 อ้างใน ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่องเดิม, หน้า 153.
87. ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่องเดิม, หน้า 154.
88. เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, *ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ*, หน้า 315, อ้างใน ประสิทธิ์ แก้วสิงห์ เรื่องเดิม, หน้าเดียวกัน.
89. เจ้าพระยาวงษาอนุประพัทธ์, เรื่องเดิม, หน้า 315.
90. ประสิทธิ์ แก้วสิงห์, เรื่องเดิม, หน้า 157.
91. พิชัย สิงห์ทอง, “นโยบายส่งเสริมการเกษตรกรรมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว”, *ปริญาอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 2523 (อัดสำเนา)*, หน้า 24.
92. เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.
93. ห.จ.ช. เอกสาร ร.6 กษ. 7/1 สำเนาสารตรา ถึงข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑล วันที่ 9 มีนาคม พ.ศ. 2453 อ้างใน พิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 56.
94. ห.จ.ช. เอกสาร ร.6 กษ. 7/1, สำเนาสารตราถึงข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑล กุมภภาพันธุ์ พ.ศ. 2454 อ้างใน พิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 57.
95. เรื่องเดียวกัน, หน้า 57.
96. เรื่องเดิม, หน้า 48.
97. ห.จ.ช. เอกสาร ร.6 กษ. 1/6 หนังสือของบริษัทชุดคลองแลคูนาสยามทูลเกล้า ร.6 วันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2453 อ้างใน พิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดิม.
98. เรื่องเดียวกัน.
99. พิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 48.
100. ห.จ.ช. เอกสาร ร.6 กษ. 1/6 หนังสือพระยานนทบุรีศรีเกษตราราม มีถึง พระยายมราช เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย วันที่ 8 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2453 อ้างใน พิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 41.
101. พิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 50.
102. เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.
103. เรื่องเดิม, หน้า 109.
104. เรื่องเดิม, หน้า 110.
105. เรื่องเดิม, หน้า 111.

106. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
107. เรื่องเดิม, หน้า 114-5.
108. เรื่องเดิม, หน้า 114.
109. เรื่องเดิม, หน้า 115.
110. เรื่องเดิม, หน้า 116.
111. ห.จ.ช. เอกสาร ร.6 กษ. 1/3 หนังสือของพระยาวงษาอนุประพัทธ์ กราบบังคมทูล
รัชกาลที่ 6 วันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2454 อ้างใน พิชัย สิงห์ทอง. เรื่องเดิม, หน้า 65.
112. พิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 66.
113. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.
114. เรื่องเดิม, หน้า 20.
115. เรื่องเดิม, หน้า 22.
116. เรื่องเดิม, หน้า 23.
117. เรื่องเดิม, หน้า 29.
118. ห.จ.ช. เอกสาร ร.6 กษ. 1/6 เมมเมอรัแรนดัมที่จะแก้ไขนาเสื่อมให้กลับเจริญดีขึ้น
อ้างในพิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 29-30.
119. เรื่องเดียวกัน.
120. เรื่องเดียวกัน, หน้า 31.
121. ห.จ.ช. เอกสาร ร.6 กษ. 2/1 ประกาศพระราชบัญญัติมาตราชั่ง ตวง วัด พ.ศ.
2466. อ้างในพิชัย สิงห์ทอง, เรื่องเดิม, หน้า 62.
122. เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน